

Η σχολική ιδεολογία σήμερα: Ο «ηγεμονικός λόγος» των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου

ΘΕΟΠΟΥΛΑ ΑΝΘΟΓΑΛΙΔΟΥ

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ των αναγνωστικών εκφάζουν στο σύνολό τους¹ μια σειρά αντιλήψεων για την πραγματικότητα, όχι μόνο για το πώς είναι αυτή η πραγματικότητα, αλλά και για το πώς πρέπει να είναι. Οι αντιλήψεις αυτές απεικονίζονται ή και δραματοποιούνται σε απλές ιστοριούλες, που παρουσιάζουν συνήθως απλές καταστάσεις. Το περιεχόμενο των αναγνωστικών είναι ιδεολογικό, από την άποψη ότι με όλους αυτούς τους τρόπους εκφράζονται αντιλήψεις για τις συνθήκες ύπαρξής μας ως ανθρώπων και ως Ελλήνων· δεν απεικονίζεται στα κείμενα η πραγματικότητα αυτούσια, δεν πρόκειται δηλαδή για μια αντανάκλαση της πραγματικότητας. Πρέπει, όμως, να κατανοηθεί ότι μια τέτοια αντανάκλαση δεν είναι ποτέ δυνατή και σε καμιά γλώσσα απ' όσες διαθέτει και χρησιμοποιεί ο άνθρωπος (ούτε καν στη φωτογραφική απεικόνιση, αλλά ούτε και στην επιστημονική γλώσσα). Βέβαια κάθε γλώσσα συγχροτείται από ένα σχετικά διακριτό σύστημα σημείων· θεωρείται, π.χ., επιστημονική η γλώσσα, που περιορίζει κατά το δυνατό τις αμφισημίες, τις αντιφάσεις, τις αξιολογικές κρίσεις. Η ιδεολογική γλώσσα ανέχεται και τις αμφισημίες και τις αξιολογικές κρίσεις, ακόμη και τις αντιφάσεις, πράγμα που δε σημαίνει ότι συγχροτείται οπωσδήποτε από ψεύδη και παραμορφώσεις της πραγματικότητας και ότι αντιπαρατίθεται στη γνώση και στην αλήθεια (ή στην Αλήθεια, όπως θα προτιμούσαν μερικοί). Η αντιπαράθεση της ιδεολογίας στην Αλήθεια είναι μια θεολογικού τύπου αντίληψη, από οπούδήποτε και αν προβάλλεται.

Ως προς τη συγχρότηση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιδεολογικού λόγου, η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον:

α. Όλες οι αναλύσεις που έχουν γίνει ως τώρα έχουν δείξει ότι τα σχολικά εγχειρίδια δεν προβάλλουν μια συγκροτημένη κοινοαντίληψη, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κοινοαντίληψη της άρχουσας τάξης. Η Α. Φραγκουδάκη ονομάζει «ιδεολογικά αμαλγάματα» τη σύνθεση «μικροαστικών» και «προαστικών» στοιχείων στα μετεμψυλακά αναγνωστικά. Με μια ανάλογη ορολογία, Γάλλοι κοινωνιολόγοι εντοπίζουν «μικροαστικά» στοιχεία σε γαλλικά αναγνωστικά.

Εάν μάλιστα δεν περιοριστούμε μόνο

στα αναγνωστικά, αλλά εξετάσουμε και τα εγχειρίδια των υπόλοιπων μαθημάτων, η άποψη ότι το σχολείο δεν είναι φορέας μιας αμιγούς «αστικής ιδεολογίας» θα ενισχυθεί ασφαλώς σημαντικά. Μπορούμε να διαπιστώσουμε αποκλίσεις στις αντιλήψεις που προβάλλουν τα διάφορα μαθήματα (τα θρησκευτικά, π.χ., και η φυσική ή η ιστορία) κατά εποχές και ιστορικές συγκυρίες, πράγμα που μπορεί να αποτελέσει αυτό καθ' εαυτό ένα πολύ ινδιαφέρον θέμα έρευνας.

Το πρόβλημα που θίγεται εδώ αναφέρεται στη διάκριση της τυπολογίας των ιδεολογιών από την ιδεολογία ή τις ιδεολογίες που συγκροτούνται ιστορικά στο εωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

β. Ένα δεύτερο και επίσης ενδιαφέρον πρόβλημα είναι ότι η σχολική ιδεολογία δεν εξαντλείται στα κείμενα των εγχειριδίων αλλά συγχροτείται και από άλλους λόγους, τους λόγους των δασκάλων, και από ιδεολογικές πρακτικές (παιδαγωγικές και διδακτικές), που διαμεσολαβούν στην επαφή του μαθητικού κοινού με τα σχολικά κείμενα, τα ερμηνεύοντα, κ.λπ.

Η σχετική αυτονομία των ιδεολογικών μηχανισμών, ακόμη και όταν αυτοί είναι κριτικοί, είναι ένα ζήτημα που αφορά τη διάκριση κράτους και κοινωνίας των πολιτών. Στις απόψεις πολλών εκπαιδευτικών ότι όλη η δουλειά τους είναι προκαθορισμένη και ότι επομένως είναι παθητικοί ιμάντες μεταβίβασης και τίποτε περισσότερο, φαίνονται οι συνέπειες μιας ελλιπούς αναγνώρισης των δυνατοτήτων που υπάρχουν στις δημοκρατικές κοινωνίες και που εναπόκειται στα κοινωνικά υποκείμενα να τις ενεργοποιήσουν.²

γ. Ένα τελευταίο πρόβλημα είναι η διαθεσιμότητα του ίδιου του κοινού στο οποίο απευθύνεται η σχολική ιδεολογία. Αν απορρίψουμε τον παραπλανητικό χαρακτήρα των ιδεολογιών, το ψεύδος και την αντιτροφή της πραγματικότητας ως κύριο χαρακτηριστικό τους, είμαστε υποχρεωμένοι να απορρίψουμε επίσης την έννοια της «ιδεολογικής εγχάραξης». Ούτε tabula rasa είναι τα παιδιά όταν έρχονται στο σχολείο, ούτε τόσο παθητικές συνειδήσεις ώστε να τους «εγχαράσσεται» η σχολική ιδεολογία. Η αποδοχή αλλά και η απόρριψη στοιχείων αυτής της ιδεολογίας δεν είναι άλλωστε καθόλου ομόθυμη

και ομοιογενής στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού. Θα ήταν ενδιαφέρον, λοιπόν, να διερευνηθεί και αυτή η πλευρά της ιδεολογικής λειτουργίας του σχολείου, ποιος και τι αποδέχεται ή απορρίπτει, και γιατί. Μια τέτοια προσέγγιση, υπόθετω, θα μας έδειχνε επίσης ότι τα «ιδεολογικά σημεία», κατά την έκφραση του Μ. Μπαχτίν, συγκεντρώνουν διαφορετικούς «δείκτες αξίας», και αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος που μπορούν να ενσωματώνονται σε διαφορετικούς ή και αντικρουόμενους ιδεολογικούς λόγους. Το πρόβλημα, τέλος, συνδέεται στενά και με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία συγκροτημένου αντίλογου από τις κυριαρχούμενες τάξεις.

Ας αφήσουμε τα δύο τελευταία προβλήματα ανοιχτά σε μελλοντικές προσεγγίσεις και ας περιοριστούμε στο πρώτο πρόβλημα που εντοπίσαμε, πώς θα μπορούσε να διατυπωθεί το βασικό εφώτημα ως προς το σημασιολογικό περιεχόμενο των αναγνωστικών βιβλίων. Δεν αναζητούμε μια συμπαγή ιδεολογία (την «αστική» ιδεολογία), που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι απορρίπτει από την ίδια τη φύση της «άρχουσας» τάξης: οι υποθέσεις μας αφορούν τη συγκρότηση ενός ηγεμονικού λόγουν από διάφορα και ετερόκλητα στοιχεία, στοιχεία δηλαδή που δε συνδέονται οντογενετικά με κάποια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, αλλά τα προσέταιριζονται διάφορες κοινωνικές τάξεις ή κοινωνικές ομάδες. Τέτοια στοιχεία είναι, π.χ., το εθνικό και θρησκευτικό στοιχείο καθώς και το απαρασάλευτο της οικογένειας σ' όλη τη νεότερη ιστορία των ιδεών. Αυτά τα στοιχεία, το ξαναλέμε, δεν είναι φύσει ταξικά, γιατί μπορούν να υιοθετηθούν από όλες ανεξαιρέτως τις τάξεις: ας μην ξεχνάμε ότι το θρησκευτικό στοιχείο είχε ενσωματωθεί στις ιδεολογικές πρακτικές του ΕΑΜ και οπωδήποτε δε συνδέεται πάντα ιστορικά με την αστική ιδεολογία στις ευρωπαϊκές, π.χ., χώρες. Η ειδική όμως συγκρότησή τους σε έναν ηγεμονικό λόγο συντελείται πάντα μέσα στο συγκεκριμένο πλέγμα των ταξικών (κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών) σχέσεων. Είναι αυτή η ειδική συνάρθρωσή τους που τους δίνει κάθε φορά ταξικό χαρακτήρα.

Εκτός από τη συνάρθρωσή μη ταξικών στοιχείων, ένα άλλο χαρακτηριστικό του ηγεμονικού λόγου είναι ότι στη φιλελεύθερη-δημοκρατική εκδοχή του ενσωματώνει επίσης θέσεις των κυριαρχούμενων τάξεων, όπως π.χ. τις εργατικές διεκδικήσεις για το ωράριο, τις συνθήκες εργασίας κ.λπ. «Η χαρακτηριστική μέθοδος» για τη μερική απορρόφηση, που είναι συγχρόνως αποδυνάμωση αυτών των θέσεων, συνίσταται –όπως λέει ο Ε. Λαζαλάου – «στην εξάλειψη του στοιχείου του ανταγωνισμού και στο μετασχηματι-

σμό τους σε απλή διαφορά. Μια τάξη καθίσταται ηγεμονική όχι τόσο στο βαθμό που μπορεί να επιβάλλει στην υπόλοιπη κοινωνία μια ενιαία κοσμοαντίληψη, αλλά στο βαθμό που μπορεί να συναρρέωνται διαφορετικά οράματα, έτσι ώστε να αδρανοποιούνται τα εν δυνάμει ανταγωνι-

στικά της στοιχεία».³

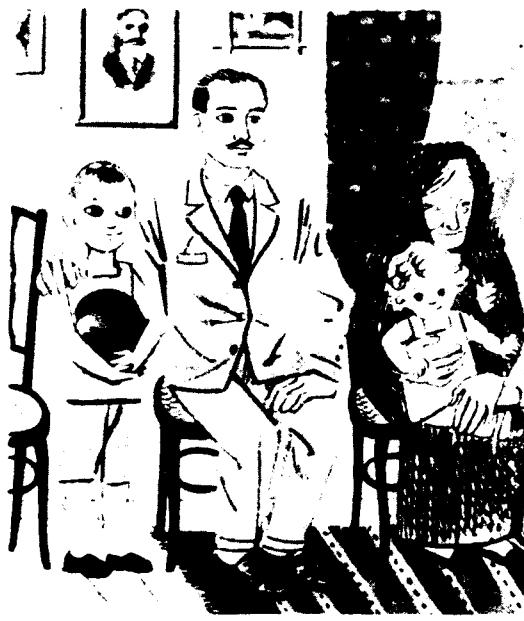
Μια τέτοια οροθέτηση των αντικεμένων μας επιβάλλει και ορισμένες μεθοδολογικές προφυλάξεις στην ανάλυση των περιεχομένων των αναγνωστικών. Η ενοιολογική ανάλυση των θεμάτων, η μετρητή της συχνότητας με την οποία εμφανίζονται, η συνάρθρωση των θεμάτων, ουνιστούν βέβαια απαραίτητες στιγμές στην επεξεργασία του υλικού μας. Η ανάλυση αυτή θα μας δώσει τα γενικά χαρακτηριστικά της συγκρότησης του ηγεμονικού λόγου. Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε εδώ ότι το ιδιαίτερο περιεχόμενο των θεμάτων και οι συχνότητες με τις οποίες εμφανίζονται ορισμένα θέματα έχουν σχέση επίσης με το άμεσο παρελθόν και με τις ιδεολογικές μετατοπίσεις των κυριαρχούμενων: εδώ έγκειται ακριβώς και η αναλυτική αξία της αντιληψης που βλέπει στον ηγεμονικό λόγο τη συνάρθρωση ανόμοιων και συχνά αντιφατικών ιδεολογημάτων, που ουδετεροποιούνται και αφομοιώνονται σε έναν συνεκτικό λόγο. Οι εννοιολογικές και εμφατικές μετατοπίσεις, πάντως, δε μας αποκαλύπτουν αναγκαστικά τις βαθύτερες ταξικές συνδηλώσεις. Εάν, π.χ., το θρησκευτικό στοιχείο είναι υποτονισμένο και η οικογένεια γίνεται αντιαυταρχική, αυτά τα χαρακτηριστικά δε μας αποκαλύπτουν από μόνα τους τον ταξικό σημασιολογικό πυρήνα γύρω από τον οποίο συναρθρώνται.

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να εισάγεται στην ανάλυσή μας είναι ο τρόπος με

τον οποίο ουδετεροποιούνται οι λαϊκές διεκδικήσεις. Οι σπρατηγικές του λόγου που ενεργοποιούνται προς αυτή την κατεύθυνση (τα χωροχρονικά π.χ. πλαίσια της αφήγησης) είναι ενδεικτικές.

Το βασικό, τέλος, εφώτημα αφορά την κεντρική διαρθρωτική αρχή γύρω από την οποία συναρθρώνονται αυτά τα στοιχεία και η οποία τους προσδίδει τον ειδικό ταξικό τους χαρακτήρα, διαφορετικό σε κάθε εποχή. Στην Ελλάδα το θρησκευτικό στοιχείο υπήρξε πάντα λαϊκό στοιχείο και δεμένο με την παράδοση. Πήρε, όμως, κατά καιρούς πολύ διαφορετικό περιεχόμενο και αυτό γίνεται εμφανές στα αναγνωστικά. Στη μετατολεμική π.χ. και μετεμφυλιακή περίοδο κατά την οποία η κυρίαρχη τάξη προσπαθούσε να οικοδομήσει ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος, ο ταξικός χαρακτήρας στο θρησκευτικό στοιχείο με τα μεταφυσικά και παγανιστικά του ισοδύναμα εναπόκειτο στην αδράνεια των ατόμων και των συλλογικών υποκειμένων και στην παραχώρηση όλων των πρωτοβουλιών σε ξεχωριστά υποκείμενα (το κράτος ή την προσωπικότητα των ηγετών). Αντίθετα στο μεσοπόλεμο, και για το διάστημα του λαϊκιστού που κυριάρχησε η αναπτυξιακή ιδεολογία, η θρησκεία αποδεσμεύεται από μεταφυσικά και παγανιστικά στοιχεία (ο παπάς γίνεται συνεργάτης του δασκάλου): το θρησκευτικό, δηλαδή, παραμένει ένα στοιχείο ενοποιητικό και λαϊκό, αλλά δεν παρεμποδίζει τη γνώση: επιπλέον ενισχύει την ατομική πρωτοβουλία και την

πονσιάζει τελείως απ' αυτό το εγχειρίδιο. Δε γίνεται όμως και καμιά απολύτως αναφορά στην οικονομία και τις οικονομικές σχέσεις, με μόνη εξαιρέση τα οικονομικά του κράτους (φόροι, δασμοί, προϋπολογισμός). Ούτε λόγος για οικονομικές και πολιτιστικές ανισότητες. Τονίζεται ι-

ατομική αίσθηση ευθύνης (τις ατομικές ενοχές μάλλον) και γίνεται συνεργός της «προόδου». Όπως εύστοχα παρατηρεί η Άννα Φραγκουδάκη, τα αναγνωστικά του μεσοπολέμου «καλλιεργούν τη θρησκευτικότητα, παρουσιάζοντάς την σαν φυσική ιδιότητα του Ανθρώπου, και καταπολεμούν τη δεισιδαιμονία με στόχο κυρίως την οικονομική ανάπτυξη». Έτσι συνδυάζεται η υπεράσπιση της αστικής προόδου και καταπολεμείται έμμεσα η υλιστική θεωρία.⁴ Για τα αναγνωστικά που εξετάζουμε, ο ταξικός πυρήνας του ηγεμονικού λόγου πρέπει να αναδυθεί μέσα απ' όλες τις μορφές επεξεργασίας στις οποίες θα υποβληθούν τα κείμενα. Η προσεκτική ανάγνωση, επίσης, ορισμένων άλλων κειμένων (π.χ. των αναλυτικών προγραμμάτων και των εγχειριδίων για τα μαθήματα Μελέτη του Περιβάλλοντος και Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή) θα αποδειχθεί οπωσδήποτε χρήσιμη.

Τα εγχειρίδια για τα μάθημα Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, που διδάσκεται στην Ε' και στη Στ' τάξη, είναι ένας καθρέφτης της «νομικοπολιτικής» ιδεολογίας. Ο «νομικοπολιτικός λόγος» συναπαρτίζεται –κατά τον Νίκο Πουλαντζά– από τα στοιχεία «ελευθερία, ισότητα, δικαιώματα, καθήκοντα, βασιλεία του νόμου, κράτος δικαίου, έθνος, άτομα-πρόσωπα, γενική θέληση».⁵ Είναι ενδιαφέρον ότι η τεχνοκρατική ιδεολογία (πρόδοιος, ανάπτυξη, προγραμματισμός, σχεδιασμός καθώς και ο «μικροαστικός θαυμασμός» για τις τεχνολογικές επιτεύξεις) α-

διανοούμενοι και χειρώνακτες, αυτό οφείλεται στις ικανότητες, που είναι διαφορετικές από άτομο σε άτομο.

Στα αναγνωστικά δεν βρίσκουμε βέβαια θεωρητικά κείμενα για τη δημοκρατία, εκτός από ένα απόσπασμα από τον Επιτάφιο.⁷ Κατά τα άλλα, απουσιάζει ως θεματική ενότητα, όπως απουσιάζει και το κράτος και οι κρατικοί θεσμοί, αν εξαιρέσουμε το σχολικό θεσμό, που έχει μια έντονη παρουσία στα αναγνωστικά. Αναπτύσσονται, όμως, μια σειρά από σημασίες που δείχνουν μια κοινωνική ζώνη διαποτισμένη από κοινωνικές αρχές, και άλλες που ουδετεροποιούν έμμεσα τον ταξικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας: τέτοιες έννοιες είναι οι ατομικές διαφορές, η ατομική ευθύνη, τα κοινωνικά ελαττώματα των ατόμων και η «πρόνοια των αναξιοπαθούντων», σύμφωνα με μια χαρακτηριστική έκφραση του αναλυτικού προγράμματος. Θα λέγαμε ότι οι δύο αυτές σειρές σημασιών διοχετεύονται με διάφορες στρατηγικές του λόγου.

A. Μια κοινωνία δημοκρατική

Το πρώτο έκδηλο στοιχείο είναι το παιδαγωγικό ύφος των αναγνωστικών. Είναι ένα ύφος αντιαυταρχικό, όπου όχι μόνο το παιδικό παιχνίδι αλλά και η σκανδαλιά έχει τη θέση της. Το παιδί παίζει παντού, παίζει στο δρόμο, στο σπίτι, ακόμη και στο σχολείο, και το παιχνίδι του είναι ζωηρό και γεμάτο κίνηση. Ο φρόνιμος φαντάζει παράτασος μέσα στην παιδική συντροφιά.⁸ Το παιδί προτιμάει την εκδρομή από το σχολείο και δεν υπάρχει κανένα κείμενο που να ασχολείται με την επιμέλειά του στα μαθήματα, είναι φλύαρο, κάνει ζημιές (σπάζει π.χ. το βάζο με το γλυκό), λέει ακόμη και ψέματα στους γονείς του, χωρίς αυτό να φαίνεται ότι του δημιουργεί ή ότι θα έπρεπε να του δημιουργεί ενοχές.⁹ Οι σχέσεις του με τους μεγάλους δεν είναι σχέσεις πνευματικής και συναισθηματικής εξάρτησης. Οι μεγάλοι παιζούν μαζί του, ξαναγίνονται μερικές φορές παιδιά (ο παππούς συμμετέχει στην τυφλόμυγα, ο θείος και ο πατέρας παιζούν μπάλα), χωρίς όμως να υπερβαίνουν, ακόμη και αν το επιθυμούν, τη χρονική απόσταση.¹⁰

Η οικογένεια δεν έχει πάντα ιδανικές σχέσεις και αναγνωρίζεται στο παιδί το δικαίωμα να κρίνει τους μεγάλους (τους γονείς που φιλονικούν, τη δύστροπη θεία) ή και να αντιστέκεται στον ενοχοποιητικό ανταρχισμό των μεγάλων. Όταν η γιαγιά ενοχοποιεί τη μικρή εγγονή, λέγοντάς της ότι εξαιτίας της έχουν ασπρίσει τα μαλλιά της, η μικρή απαντάει: «Καλή μου γιαγιούλα, τα μαλλιά σου δεν ασπρίσανε από δικό μου φταίξιμο. Τα μαλλιά σου ανθίσανε σαν τη βυσσινιά».¹¹

Πρόκειται, βέβαια, για μια «ροζ» αντίσταση και δεν είναι χωρίς σημασία ότι το κοριτσάκι αντιδρά κατά την «τρυφερή του φύση», αλλά πάντως το παιδί δεν υποκύπτει στο συναισθηματικό εκβιασμό και χειρίζεται τελικά την κατάσταση.

Μια άλλη διάσταση, τέλος, που κατέχει σημαντική θέση στα αναγνωστικά είναι η εκτίμηση και η υλοποίηση από το παιδί των αρχών της κοινωνικής συνεργασίας. Π.χ. σε μια κατασκήνωση:

«καθένας εργάστηκε για τον εαυτό του, αλλά και για όλους δύο πάλι δούλεψαν για τον ένα. Έτσι έκαμαν εκείνο που λέμε κοινότητα».

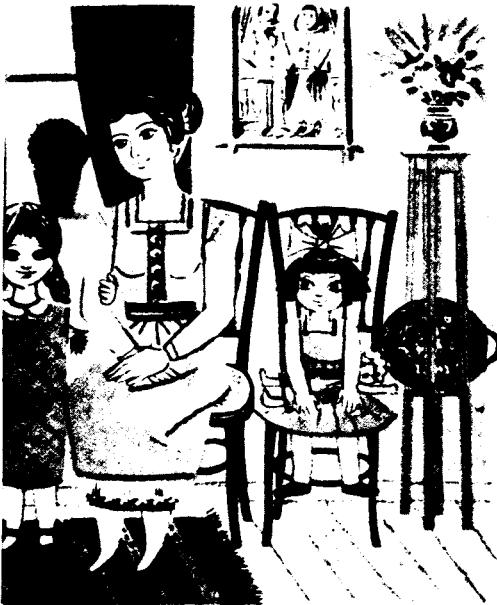
Το παιδί με τα ευγενικά και λεπτά αισθήματα, το παιδί που συμμετείχε στους εθνικούς αγώνες με ηρωισμό και αυταπάρνηση, τα παιδιά που πάζουν ειρηνικά την ίδια ώρα που οι γονείς τους μαλώνουν, και ο συνειδητός και εκπεφρασμένος φιλειρηνισμός τους, συνθέτουν την εικόνα του παιδιού-προτύπου που προετοιμάζεται για μια δημοκρατική κοινωνία.

Ένα άλλο στοιχείο του δημοκρατικού χαρακτήρα των αναγνωστικών είναι η θέση της γυναίκας στην κοινωνία και στην οικογένεια. Η γυναίκα εργάζεται (είναι εργάτρια, χειροτεχνης, αρχαιολόγος, γιατρός κ.λπ.) και αυτό διαφοριπούει τη θέση της μέσα στην οικογένεια (όλοι συνεργάζονται πλέον στις δουλειές του σπιτιού), και της αναγνωρίζεται κοινωνικά. Δεν πρόκειται όμως απλώς για την αναγνώριση των διεκδικήσεων ενός κοινωνικού κινήματος –όπως είναι το γυναικείο κίνημα–, αλλά και για σχετική αποδυνάμωσή του. Η στρατηγική του λόγου που χρησιμοποιείται σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι η ισότητα των γυναικών στην εργασία και στις κοινωνικές τους σχέσεις εμφανίζεται ως γεγονός τετελεσμένο (πράγμα που καθόλου δεν ισχύει) και ότι οι σχετικές αντιδράσεις ανήκουν στο παρελθόν, ή στη γενιά που σήμερα γίνεται πλέον παρελθόν. Ο παππούς εξήγει στη γιαγιά ότι άλλαξαν πια τα πράγματα και ο ανταρχικός πατέρας κατανοεί μέσα από μια προσωπική του περιπέτεια πως πρέπει να ευγνωμονεί τη γιατρό κόρη του, που τον έσωσε από βέβαιο θάνατο (Δ' 2, σελ. 72).

Διαφορετικός είναι ο χειρισμός των οικολογικών προβλήματος. Η φύση και ιδίως η αισθητική της φύσης, αλλά και ο σεβασμός στην ισορροπία της και στο περιβάλλον γενικά εξαίρονται ιδιαίτερα. Το χωριό επίσης εμφανίζεται ως φυσικός χώρος και η σύγκρισή του με την πόλη αποβαίνει πάντα εις βάρος της τελευταίας. Ένα έμμεσο μήνυμα που θα μπορούσαμε ίως να εισπράξουμε απ' αυτά τα θέματα είναι η αντίθεση στην αστυφύλια στην Πολιτική και Κοινωνική Αγωγή υπάρχει μάλιστα, στο κεφάλαιο για την προστα-

σία του περιβάλλοντος, ένα θέμα που προτείνει ουσιαστικά την επιστροφή στο χωριό και στη φύση, το θέμα της αποκέντρωσης:

«Επίσης, τον τελευταίο καιρό λαμβάνονται μέτρα για την αποκέντρωση. Πώς η αποκέντρωση μπορεί να βοη-

θήσει στην εξηγίανση του περιβάλλοντος;»¹²

Η οικονομική διάσταση του οικολογικού προβλήματος δίνεται αρκετά αόριστα (το εργοστάσιο π.χ. ενοχλεί την αισθητική του τοπίου ή είναι ένα απρόσωπο και αναγκαίο κακό¹³). Η κοινωνική πάλι διάσταση δίνεται μόνο σε ορισμένες συνέπειες που έχει το περιβάλλοντικό πρόβλημα (το παιδί δεν έχει πια πού να παζει μέσα στην πόλη, το δέντρο εκδικείται τους ανθρώπους για την αλόγιστη καταστροφή του κ.λπ.). Η ατομική ευθύνη (το κυνήγι, τα σκουπίδια, οι απροσεξίες με τη φωτιά) και η ατομική αντίσταση υπερονίζονται μια ομάδα παιδιών, π.χ., αντιστέκεται σθεναρά στο ξερίζωμα ενός δέντρου κ.λπ.

Β. Η ουδετεροποίηση του ταξικού χαρακτήρα της δημοκρατικής κοινωνίας

Μια από τις βασικές αντιθέσεις των καπιταλιστικών και σοσιαλιστικών κοινωνιών είναι η αντίθεση χωριού-πόλης. Αυτή η αντίθεση δεν υπάρχει στα αναγνωστικά παρά μόνο σαν διαφορά, και μάλιστα μια διαφορά, που –όπως είδαμε– ευνοεί το χωριό και όχι την πόλη. Η διαφορά στο πολιτιστικό επίπεδο τονίζεται σαφώς, αλλά είναι μια διαφορά που εγκαθίσταται και νομιμοποιείται στο λόγο: π.χ., το παιδί του χωριού δεν ξέρει πολλά γράμματα, διδάσκεται όμως από τη φύση ένα

σωρό πράγματα. Το παιδί της πόλης γίνεται φύλος με το παιδί του χωριού, αλληλογραφεί μαζί του και, όταν περνάει τις διακοπές κοντά του, διασκεδάζει μιμούμενο τις συνήθειές του.¹⁴

Μια άλλη αντίθεση είναι αυτή που δημιουργείται στο εσωτερικό των παραγωγικών σχέσεων. Μια σειρά θεμάτων στα αναγνωστικά αφορούν την εργασία. Η εργασία από οικονομική άποψη είναι η κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση και οι οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων που εργάζονται για την εκμετάλλευση της φύσης. Η ευρύτερα κοινωνική άποψη της εργασίας αφορά τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι μεταξύ τους κατά την εκτέλεσή της ή χάροι σ' αυτήν. Όταν αυτές οι απόψεις συλλαμβάνονται διαλεκτικά, συνιστούν ιστορικές κατηγορίες. Ας δούμε πώς εκφράζονται αυτές οι πλευρές της εργασίας στα αναγνωστικά:

1. Η εργασία ως κυριαρχία στη φύση αναπτύσσεται θεματικά: α. ως αναδρομή στον προϊστορικό άνθρωπο, που κατασκεύασε τα πρώτα εργαλεία. Σε ένα σχετικό κείμενο, εμφανίζεται η ειδυλλιακή εικόνα ενός προϊστορικού οικογενειάρχη, που λυπάται το ζώο που σκότωσε για τις βιοτικές ανάγκες της οικογένειάς του, έχει επισής καλλιτεχνικές επιδόσεις κ.λπ. (Δ' 2, σελ. 49).

β. Ως δεσμός του άμεσου παραγωγού (του αγρότη) με το αντικείμενο της εργασίας του (πόσο δένεται ο φρουτοπαραγωγός με τα δέντρα που καλλιεργεί). Τα δέν-

στη, του εκμισθωτή, ο οποίος άλλωστε θλίβεται που χάνονται σιγά σιγά οι καλοί τεχνίτες: ο τσαγκάρης και ο βαφέας που κάνουν τη δουλειά τους με μεράκι, έχουν την ικανοποίηση να προσελκύουν το ενδιαφέρον των εγγονών τους κ.λπ.

γ. Τα αποτελέσματα της επέμβασης

τρα κατά κάποιο τρόπο αποτελούν επέκταση της ίδιας του της υπόστασης, ζει μ' αυτά και γ' αυτά, κ.λπ.)

Δύο παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε πάνω σ' αυτό το θέμα: δε δίνεται η κοινωνική, παρά μόνο η συναισθηματική πλευρά του θέματος. Η κοινωνική πλευρά συνίσταται στο γεγονός ότι ο παραγωγός, που δεν έχει αποχωριστεί από τα μέσα παραγωγής, βλέπει σ' αυτά μια επέκταση της υποκειμενικότητάς του ως υλική μορφή της ατομικότητάς του. Ο απογυμνωμένος, αντίθετα, από κάθε μέσο παραγωγής εργαζόμενος δεν ταυτίζεται με τα αντικείμενα της εργασίας του, διότι ακριβώς δεν του ανήκουν. Στο κείμενο έχουμε έναν τύπο ανθρώπου, που ανήκει κατά κάποιο τρόπο στη λαϊκή παράδοση και που τείνει να εκλείψει. Το μήνυμα που ενυπάρχει είναι ότι δεν υπάρχουν πια τέτοιοι άνθρωποι που να αγαπούν τόσο πολύ τη δουλειά τους, και όχι ότι πρόκειται για έναν τρόπο παραγωγής που πεθαίνει, καθώς οι άμεσοι παραγωγοί απογυμνώνονται ολόενα και περισσότερο από τα μέσα παραγωγής τους. Ο βιομηχανικός εργάτης εξάλλου εμφανίζεται μόνο μέσα από μια παρουσίαση των Μοντέρνων καιρών του Τσάπλιν, στους οποίους η έμφαση δίνεται στη μονοτονία των επαναλαμβανόμενων κινήσεων στο εργοστάσιο. Το ίδιο περίπου νόημα έχουν και τα υπόλοιπα κείμενα που ασχολούνται με παραδοσιακά επαγγέλματα: ο τεχνίτης που κάνει προσεγμένη δουλειά κερδίζει την κοινωνική εκτίμηση από την πλευρά του χρή-

στη φύση δεν συνδέονται τελικά με την ανθρώπινη εργασία, αλλά είτε οφείλονται στην ενίσχυση της φυσικής οικονομίας (για να εξοντωθούν τα φίδια πολλαπλασιάστηκαν οι γάτες στον Κάβο της Κύπρου, Ε' 4, σελ. 24, και Ε' 4, σελ. 30), είτε σε κάποιο τυχαίο περιστατικό που καθορίζει την ιστορική εξέλιξη της κυριαρχίας στη φύση: Οι γάιδαροι, π.χ., δίδαξαν το κλάδεμα των αμπελιών στους ανθρώπους (Γ' 2, σελ. 97), και από μια τυχαία πυρκαγιά οι άνθρωποι ανακάλυψαν ότι το ψητό κρέας είναι νοστιμότερο από το ωμό (Δ' 2, σελ. 115). Καμιά αναφορά δεν γίνεται στο γεγονός ότι τα τυχαία περιστατικά αποτέλεσαν την απαρχή ιστορικών εξελίξεων, χάρη στην κοινωνική οργάνωση και την κοινωνική εκμετάλλευσή τους.

δ. Οι τεχνολογικές επιτεύξεις εμφανίζονται, από την πλευρά του χρήστη χυρίως, ότι διευκολύνουν τη ζωή μας και επεκτείνουν τις ανθρώπινες δυνατότητες (ο Ισθμός της Κορίνθου, εξερευνήσεις, υπεραστλαντικά και διαστημικά ταξίδια, Γ' 1, σελ. 54/Ε' 4, σελ. 73/Στ' 1, σελ. 69/Στ' 1, σελ. 75). Μια άλλη επίπτωση από τη χρήση των τεχνολογικών επιτεύξεων είναι η καταστροφή της ειδυλλιακής παραδοσιακής ζωής, εξαιτίας π.χ. της τηλεόρασης (Β' 2, σελ. 7-9), ακόμη και της ηλεκτροδότησης.

2. Η οικονομική άποψη της εργασίας, η εργασία δηλαδή ως σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης, δε λείπει από τα αναγνωστικά. Ο σκληρός αφέντης που εκμεταλλεύεται και βασανίζει τους δούλους

του τιμωρείται, όχι όμως από τους δούλους αλλά από το αγριεμένο αγριογούρουνο (τη θεία δίκη δηλαδή). Πρόκειται για μύθο που τοποθετείται σε άλλες εποχές και σε ηθικό επίπεδο (Γ' 2, σελ. 104).

3. Μια σειρά άλλων θεμάτων αφορούν την κοινωνική διαίρεση της εργασίας. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η παρουσία της χειρωνακτικής εργασίας στα αναγνωστικά είναι εμφανής, κι αυτό είναι ένα επιπλέον καινούργιο στοιχείο και πολύ προχωρημένο σε σχέση με τα προηγούμενα αναγνωστικά. Υπάρχει ο χειριστής της μπουλντόζας, ο γκαραζέρης, ο ξυλουργός, ο εργάτης κ.ά. Άλλα είτε είναι εντελώς δευτερεύοντα πρόσωπα στην αφήγηση, που αφορά άσχετα προς αυτούς θέματα, είτε προβάλλεται βασικά το επαγγελματικό τους ήθος και η τέχνη τους. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα κείμενα, που πηγαίνουν πολύ μακρύτερα. Πρόκειται για τα κείμενα:

3.1. της Ε' δημοτικού (δεύτερο μέρος, 1986, σελ. 69 και 91)

- α. Το στοιχείο (του Νότη Περγιάλη),
- β. 'Ενα δάκρυ για τον μπάρμπα Τζίμη (της Θεανώς Παπάζογλου),

3.2. της Στ' δημοτικού (τέταρτο μέρος, 1986, σελ. 33 και 59)

- α. Τα μεταλλεία του Λαυρίου (της Έλενας Δ. Χατζηωάννου),
- β. Χτίστες (του Ναζίμ Χικμέτ).

Το κείμενο για τα μεταλλεία του Λαυρίου είναι ίσως η πιο ολοκληρωμένη αναφορά που μπορεί να βρει κανείς στα αναγνωστικά για τους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους της εκμετάλλευσης και εξαθλίωσης των δούλων μεταλλωρύχων και των νεότερων «σκλάβων—μεταλλωρύχων»: οι συνθήκες δουλειάς και η αποτυχία των απεργιών και των εξεγέρσεων δίνονται με ζοφερά χρώματα.

Το ποίημα του Ναζίμ Χικμέτ για τους χτίστες αναφέρεται στις δυσκολίες της δουλειάς,

«...η σκαλωσιά δεν είναι μια πλατεία για γιορτές, εκεί 'ναι λάσπη κι άνεμος και χιόνι τα χέρια που ματώνουν...»

καταλήγει όμως σ' ένα είδος σταχανοβισμού, τόσο περισσότερο περίεργου όσο δεν γνωρίζουμε σε ποιον χτίστη αναφέρεται, ποιας εποχής και ποιας κοινωνίας:

«...να χτίζεις μη θαρρείς που 'ναι να τραγουδάς ένα τραγούδι, μα είναι λεβέντες όλο πείσμα οι χτίστες, κι η οικόδομή ανεβαίνει, μ' έφοδο τον ουρανό κυριεύει ψηλά και πιο ψηλά, πάντα ψηλότερα...».

Το αφήγημα του Νότη Περγιάλη εικονογραφεί με ζοφερά χρώματα την εργατική συνοικία, το όχαρο παιχνίδι του παιδιού, τις ανθρώπινες σχέσεις (με μόνη τρυφερή νότα τη μητρική στοργή). Το κείμενο πάντως είναι μάλλον αφηρημένο ως προς τα χωροχρονικά του πλαίσια.

Η ιστορία του μπάρμπα Τζίμη, τέλος, εξαίρει τους λαϊκούς αγώνες για καλύτερους όρους δουλειάς και καλύτερη αμοιβή της εργασίας. Τα χωροχρονικά πλαισια είναι η Αμερική των πρώτων δεκαετιών του αιώνα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι το κείμενο αυτό, μαζί με το κείμενο του Άρη Φακίνου για τη μετανάστευση,¹⁵ δίνουν τον αντίτοδο του μύθου του πλούσιου ομογενούς και ευεργέτη. Γενικά, η μετανάστευση – και υπάρχουν κείμενα και για τη σύγχρονη μετανάστευση – εμφανίζεται αρνητικά, συνήθως μέσα από το λαϊκό μοτίβο της ξενιτιάς, που αναφέρεται σ' αυτούς που μένουν πίσω το παιδί, που η φτώχεια του στέρησε τους γονείς, μεγαλώνει με τη γιαγιά, η μητέρα περιμένει με λαχτάρα γράμμα από τον πατέρα, οι γυναίκες (πάντα και μόνο γυναίκες) θρηνούν και πενθούν τους χαμένους σφουγγαράδες και ναυτικούς. Υπάρχει και ένα κείμενο για την ερήμωση της υπαίθρου, τόσο αφηρημένο όμως (δεν εξηγείται ούτε πού βρίσκεται το έρημο χωριό ούτε γιατί ερήμωσε ούτε καν οι άλλες συνέπειες της ερήμωσής του), που μόνο οι παραστάσεις των αναγνωστών συνδέουν την αφήγηση με τη μετανάστευση (εσωτερική και εξωτερική).

Συμπεράσματα

1. Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι δεν λείπουν από τα αναγνωστικά τα θέματα που αφορούν την κοινωνική δομή, την οργάνωση της κοινωνίας και τη λειτουργία της. Υπάρχουν μάλιστα για πρώτη φορά στα ελληνικά αναγνωστικά τα θέματα της προλεταιακής εξαθλίωσης και των λαϊκών διεκδικήσεων.

2. Η δεύτερη διαπίστωση είναι ότι τα θέματα αυτά αναπτύσσονται με ορισμένες στρατηγικές του λόγου και αποδυναμώνονται χάρη σ' αυτές.

α. Παρατηρούμε μια αποσυνάρθρωση των στοιχείων. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται αποδυναμωμένα, και όχι στη διαλεκτική τους σχέση. Η χειρωνακτική εργασία εμφανίζεται αποδεσμευμένη από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της, η κυριαρχία στη φύση ως λειτουργία της φυσικής οικονομίας ή από την πλευρά της χρηματητάς της. Η διαλεκτική σχέση των παραγαγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και η ταξική πάλη ως μοχλός της ιστορίας, δεν υπάρχουν ως θέμα το κείμενο για τον μπάρμπα Τζίμη δίνει έμφαση στη συνδικαλιστική πλευρά των λαϊκών διεκδικήσεων, και προπαντός τοποθετείται αλλού και σε άλλες εποχές. Το στοιχείο που υποβάλλεται με τη χωροχρονική διάσταση των αφηγήσεων είναι ότι όλα αυτά έγιναν κάτου, κάποτε και ο πλασδήποτε δεν ανήκουν στη δική μας κοινωνία.¹⁶ Έχουμε σήμερα ένα κράτος

δικαίου και πρόνοιας, και εναπόκειται σε μας να το κάνουμε καλύτερο.

β. Όπως είταμε, η απορρόφηση και ουδετεροποίηση των κοινωνικών αντιφάσεων γίνεται με το πέρασμα από ένα λόγο ορήξης σε ένα λόγο που οργανώνει τις αντιφάσεις ως διαφορές διαφορές που ανα-

γνωρίζονται και συναρθώνονται στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Υπάρχουν ορισμένα θέματα που επεκτείνουν αυτή την άποψη:

• Η διαφορά ως θέμα εμφανίζεται συχνά (διαφορά των παιδιών της πόλης από τα παιδιά του χωριού, γλωσσική διαφορά και πολιτισμική διαφορά, ανέκδοτα για τον χωρικό που δεν προσαρμόζεται στη ζωή της πόλης, επαγγελματική ποικιλία κ.λ.π.).

• Η νομιμοποίηση της διαφοράς γίνεται έμμεσα με όλους τους τρόπους παρουσίασής της αλλά και με αλληγορίες, στις οποίες εμφανίζεται ως φυσική και ανυπέρβλητη. Όποιος θέλει ή υποχρεώνεται να υπερβεί τη «φύση» του γίνεται γελοίος, όπως ο γάιδαρος που ήθελε να γίνει χορευτής, ή δεν τα καταφέρνει να ανταποκριθεί στις υπερβολικές απαιτήσεις που του επιβάλλονται και γίνεται δυστυχής, όπως τα πουλιά που ο βασιλιάς απαιτούσε να τραγουδάνε όλα σαν το αηδόνι. Τα πουλιά έγιναν ευτυχισμένα, όταν τα «άφησαν επιτέλους να λένε όποιο τραγούδι θέλει το καθένα, με όποια φωνή μπορεί» (Δ' 3, σελ. 66). Το ανυπέρβλητο, τέλος, της φύσης εμφανίζεται ως ανυπέρβλητη φυσική τάξη στο χαριτωμένο κείμενο του Ευγ. Τομβιζά για τον Ιγνάτιο (Ε' 2, σελ. 50-52 και 56-58), τον ποντικό που έβγαλε φήμη γατοφάγου γιατί ροκάνιζε φωτογραφίες γάτων και φυσική την έπαθε, όταν θέλησε να αναμετρηθεί με έναν αληθινό γάτο.

Δύο θεματικοί άξονες διαπερνούν επι-

πλέον το σημασιακό κέντρο της συνάρθρωσης των διαφορών στο πλαίσιο της δημοκρατίας: οι ικανοί δεν πρέπει να εγκαταλείπονται, και η κοινωνική συνεργασία και η κοινωνική ειρήνη συμβάλλουν στην πρόοδο και στην ανάπτυξη του τόπου. Στον πρώτο άξονα ως σημασιολογικά ισοδύναμα αναπτύσσονται:

α. η κοινωνική ενοχή του διανοούμενου για τη «σπαταλημένη ευφύΐα» (για το φτωχό συμμαθήτη με το «αστραφτερό πνεύμα»), που δεν κατάφερε να σπουδάσει (Στ' 4, σελ. 105), και

β. η φροντίδα των φτωχών παιδιών με δίψα για τα γράμματα (ο ανιδιοτελής δάσκαλος δεν αφήνει το τσομπανόπουλο στην τύχη του, Δ' 3, σελ. 46, και Δ' 4, σελ. 69).

Η κοινωνική συνεργασία και ειρήνη αναπτύσσονται στα εξής σημασιολογικά ισοδύναμα:

α. η απληστία νεκρώνει τη ζωή γύρω μας (ο φετιχισμός του χρήματος μέσα από το μύθο του Μίδα, Γ' 2, σελ. 90 – ο φετιχισμός του χρήματος ως παραλογισμός, Στ' 2, σελ. 69-72) και μας αφήνει χωρίς κοινωνικό στήριγμα (ο αιδιοτελής απομιστής εγκαταλείφθηκε από τους συντρόφους του στην τρικυμία)· η τιμότητα όμως και η ανιδιοτέλεια αμείβονται πάντα (Δ' 2, σελ. 67).

β. η σκληρή δουλειά (η τεμπελιά είναι πάντα πηγή συμφορών), «η συνεργασία, η αλληλεγγύη και η αλληλοβοήθεια, η αγάπη και η ομόνοια, βοηθούν τον άνθρωπο να κατορθώσει κάποτε και πράγματα

που θεωρούνται ακατόρθωτα ή έστω πολύ δύσκολα», όπως έγινε με τους τριάντα φαράδες της Καβάλας, που ίδρυσαν ένα συνεταιρισμό και πέτυχαν να νικήσουν τη φτώχεια (Στ' 4, σελ. 52):

γ. η κοινωνική ειρήνη είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αποτελεί μια διακριτή σημασιολογική ενότητα, αλλά παρεισφέρει σαν συμπληρωματικό ή δευτερεύον στοιχείο στα πάμπολλα κείμενα που πραγματεύονται τη διεθνή ειρήνη και την παγκοσμιότητα. Δύο απ' αυτά τα κείμενα, δύο ποιήματα, είναι ενδεικτικά αυτού του χαρακτηριστικού συγκρητισμού (Χάρη Σακελλαρίου Η ειρήνη, Γ', σελ. 11, και του ίδιου Πρωτομαγιά, Γ', σελ. 38).

EIRHNH

Η ειρήνη είναι ζεστή φωλιά γεμάτη ολόχαρα πουλιά, είν' ήλιος και λουλούδια και γέλια και τραγούδια.

Η ειρήνη πόρτα είν' ανοιχτή κι είναι χαρά κι είναι γιοστή, είναι φλουριά κι αστέρια στα κοινωνικά χέρια.

'Έχει η μανούλα τα παιδιά κόκκινα μήλα στην ποδιά κι έχει η γιαγιά τ' αγγόνια σαν λουλούδια στα κλύνια.

Τραγούδια ακούς μες στα σχολειά, στις φάμπτοικες και στα χωριά κι είν' το ζεστό κυαφέλι μουσκοβιλιά και μέλι.

ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ

Γαλανομάτα, φοδομάγουλη η αυγή ξυπνάει απλώνει, κόβει ένα τριαντάφυλλο και το φοράει.

Η παπαδούνα ηλιόχαρη με κόκκινο τα χέλια βάφει κι είναι μια θάλασσα από φλάμπουρα κάθε χωράφι.

Φωνές, πανό, σημαίες, συνθήματα παντού στην πόλη για ειρήνη, για δουλειά αδερφώνονται γιοστάζουν όλοι.

Τραγούδι πύρινο, βροντόφωνο φτερούγα ανοίγει.

Πρωτομαγιά! Την πλάστη αγκάλιασε, τους κόσμους ομίγει.

Το γενικό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί απ' αυτή την ανάλυση είναι ότι ο λόγος που συγκροτείται στα αναγνωστικά δεν αποκρύπτει ούτε αναιρεί την ύπαρξη των τάξεων, αλλά ουδετεροποιεί τις ταξικές θέσεις περιθωριοποιώντας τες και μετατρέποντάς τες σε αφηρημένα στοιχεία ενός δημοκρατικού λόγου. Οι κοινωνικές τάξεις συγχωνεύονται στο λαό, «που είναι ένα σύνολο ανθρώπων, συνήθως με κοινή καταγωγή και κοινή μοίρα, που ζει και εργάζεται μόνιμα στη χώρα». ¹⁷

Μια τελευταία παρατήρηση: Το «εγώ» τα αναγνωστικά έχει μια ταξική συνδήσιμη αρκετά σαφή. Το «εγώ» χρησιμο-

ποιείται μόνο από το παιδί της πόλης, την κόρη του γιατρού, το γιο της οικογένειας που μισθώνει τον ξυλουργό, το γιο αυτού που πηγαίνει το αυτοκίνητό του στο γκαράζ ή από το διανοούμενο που θίβεται για τον ταλαντούχο συμμαθητή, κ.λπ.

Η ιδεολογική ανάλυση – που είναι μια μορφή σημασιολογικής ανάλυσης – μας δίνει γενικά τη δυνατότητα να ξεπεράσουμε το τεχνικό μέρος της γλωσσικής διδασκαλίας, που αυτό καθαυτό έχει μια συγκεκριμένη ιδεολογική λειτουργία με την πραγμοποίηση της γλώσσας, καθώς δηλαδή εμφανίζει τη γλώσσα αποκομμένη από τους ιστορικούς και κοινωνικούς της προσδιορισμούς. Η χρήση των χρόνων και των προσωπικών αντωνυμιών στα αναγνωστικά είναι τα πιο εύγλωττα παραδείγματα. Εάν ο δάσκαλος θέλει να υπηρετήσει μια παιδαγωγική της χειραφέτησης¹⁸ και όχι απλώς και μόνο μια παιδαγωγική της κοινωνικοποίησης «μέσα σ' έναν κόσμο φτιαγμένο έτοιμο»,¹⁹ θα πρέπει να αποκαθιστά αφ' ενός τη χρονική διάσταση στα δρώμενα ως «δομή δυνατότητας» ('Έκο) και αφ' επέρου το «εγώ» ως συντελεστή στην κοινωνική παραγωγή νοήματος, ως διαφορά δηλαδή προς το εσύ, αλλά συχνά και ως αντίφαση. Γι' αυτό και η ιδεολογική ανάλυση των σχολικών κειμένων συνιστά μια γραμματική των κοινωνικών σχέσεων, αποκαλύπτοντας το διαλεκτικό βάθος των γραμματικών κατηγοριών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

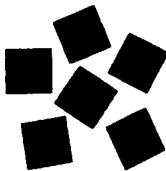
1. Στα αναγνωστικά του δημοτικού υπάρχουν κείμενα κατασκευασμένα αδ hoc και κείμενα συνήθως λογοτεχνικά. Ακόμη και όταν αυτά τα τελευταία δεν είναι αποσπασματικά, το ιδιαίτερο περιεχόμενό τους είναι αποτέλεσμα και ενός αλληλοκαθορισμού με τα άλλα κείμενα του εγχειριδίου, με τα οποία συναποτελούν μια σχετική συνεκτική ολότητα. Μια ολότητα που μπορεί να διαδραγάει, λιγότερο η περισσότερο, με την αναφορά σε ολόκληρο το κείμενο ή σε ολόκληρο το έργο του συγγραφέα, με την ενεργητική δηλαδή παρέμβαση του δασκάλου.
2. Βλ. σχετικά και Π. Αντερσον, *Oι αντινομίες του A. Γκράμσι*, Εκδ. Μαρξιστική Συσπείρωση 1985, σελ. 41-44. Είναι γνωστό ότι η «ηγεμονία» είναι μια έννοια, που την επεξεργάστηκε αρχικά ο Α. Γκράμσι. Η μεθοδολογική όμως χρησιμότητά της συνδέεται και με την προβληματική για το κράτος, στην οποία η συμβολή του Α. Γκράμσι είναι από ορισμένες απόψεις συζητήσιμη, όπως π.χ. ως προς τη διάκριση κράτους και κοινωνίας των πολιτών.
3. Ε. Λαζλάου, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Εκδ. Σύγχρονα Θέματα 1983, σελ. 182-183.
4. Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, Εκδ. Θεμέλιο 1978, σελ. 154.
5. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Εκδ. Θεμέλιο, γ' έκδ. 1980, β' τόμος, σελ. 45-46.
6. ΥΠΕΠΘ, *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, Στ' δημοτικού, ΟΕΔΒ, 7η έκδ. 1987, σελ. 19-20.
7. Θουκυδίδη, *«Επιτάφιος*, Η γλώσσα μου για τη Στ' δημοτικού, τρίτο μέρος, ΟΕΔΒ, β' έκδ. 1986, σελ. 75.
8. Γ. Αννινου, *«Το απόβροχο*, Η γλώσσα μου για τη Στ' δημοτικού, β' έκδ. 1986, πρώτο μέρος, σελ. 29.
9. Σπ. Τσίρου, *«Ο ήλιος με τα κρόσσια*, Η γλώσσα μου για τη Δ' δημοτικού, τεύχος δ', ΟΕΔΒ, β' έκδ. 1985, σελ. 32-33.
10. «Οταν οι μεγάλοι ξαναγίνονται παιδιά». Η γλώσσα μου για τη Β' δημοτικού, τρίτο μέρος, ΟΕΔΒ, γ' έκδ. 1985, σελ. 48. Πρβλ. και Α. Σαμαράκη, *«Ο ξανθός ιππότης*, Η γλώσσα μου για τη Στ' δημοτικού, πρώτο μέρος, ΟΕΔΒ, β' έκδ. 1986, σελ. 55-57 και 63-65.
11. Ντόρα Γκάμπε, *«Η γιαγιά*, Η γλώσσα μου για τη Γ' δημοτικού, δεύτερο μέρος, ΟΕΔΒ, γ' έκδ. 1985, σελ. 63.
12. *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, ό.π., σελ. 49.
13. Η γλώσσα μου για τη Γ' δημοτικού, πρώτο μέρος, ΟΕΔΒ, 4η έκδ. 1986, σελ. 24.
14. Άλκης Ζέη, *«Φεύγουμε στην Εξοχή*, Η γλώσσα μου για την Ε' δημοτικού, τέταρτο μέρος, ΟΕΔΒ, 3η έκδ. 1986, σελ. 120.
15. Το κείμενο του Άρη Φακίνου για τη μετανάστευση στην Αμερική, τον Καναδά, την Αυστραλία, είναι μια σχεδόν νατουραλιστική εικονογράφηση της ζωής από την οποία ήθελαν να ξεφύγουν, και των άθλιων συνθηκών που αντιμετώπιζαν κατά το ταξίδι τους οι μετανάστες. Βλ. *Η γλώσσα μου για την Ε' δημοτικού*, δεύτερο μέρος, ΟΕΔΒ, 3η έκδ. 1986, σελ. 81.
16. Σχετικά με την ανιστορική χρήση του χρόνου στα παιδικά αναγνώσματα, εξαιρετικές οι αναλύσεις του Ουμπέρτο Έκο στο βιβλίο του *Κήνσορες και Θεράποντες*, Εκδ. Γνώση, 1987.
17. *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Στ' δημοτικού*, ΟΕΔΒ, δ' έκδ. 1986, σελ. 15.
18. Μ. Μανακόρτα, *Για μια σύγχρονη παιδαγωγική*, Εκδ. Οδυσσέας 1983, β' έκδ., σελ. 65.
19. Κ. Μαρξ-Φρ. Ένγκελ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Γκούντεμπεργκ, 4η έκδ. 1979, τ. 1ος, σελ. 182.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΤΗ

BASIL BERNSTEIN
Παιδαγωγικοί κώδικες
και κοινωνικός έλεγχος
Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις:
I. Σολομών
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
Αθήνα 1989, σελ. 237

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ
ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Επιστημονική βιβλιογραφία
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

1. Το βιβλίο που φέρει τον ελληνικό τίτλο *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* και αναγράφει ως συγγραφέα του τον Άγγλο κοινωνιολόγο Basil Bernstein δεν είναι μια απλή μετάφραση ενός αντίστοιχου αγγλικού πρωτότυπου. Πρόκειται, αντιθέτως, για συλλογή τριών από τα σημαντικότερα άρθρα του συγγραφέα, που μαζί με την εισαγωγή και τις σημειώσεις του μεταφραστή αποτελούν μια επιτυχημένη παρουσίαση του έργου του Bernstein στο ελληνικό κοινό. Παίρνοντας υπόψη τα προβλήματα που υπάρχουν στον ελληνικό εκδοτικό χώρο με τη μετάφραση και παρουσίαση του ξένου επιστημονικού έργου, το βιβλίο συγκαταλέγεται στις λίγες εκείνες περιπτώσεις που αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση. Η σημασία του είναι διπλή: α. Παρουσιάζει βασικά στοιχεία του έργου ενός από τους σημαντικότερους Ευρωπαίους διανοητές στον ευρύ χώρο που είναι οι επιστήμες του ανθρώπου, της κοινωνίας και της αγωγής. β. Είναι μια άριστα επιμελημένη έκδοση, που έχει και την πρωτότυπια να εμπεριέχει και κείμενα σε πρώτη παγκόσμια έκδοση.

2. Έχει επανειλημμένα ειπωθεί ότι η ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία δεν πάσχει μόνον από πρωτότυπο έργο – φαινόμενο κατανοητό σε μια χώρα όπου η παραγωγή της επιστημονικής γνώσης είναι πολύ περιορισμένη –, αλλά στερείται επίσης της μετάφρασης και παρουσίασης κλασικών έργων. Ο Bernstein μπορεί σήμερα να θεωρηθεί ένας σύγχρονος κλασικός θεωρητικός, ένας εκ των λίγων επιζώντων μιας δημιουργικής μεταπολεμικής γενιάς στην Ευρώπη.

Όμως, ο Bernstein αποτελεί, παράλληλα, και μια πολύ ιδιότυπη περίπτωση διανοητή. Αν και το έργο του έχει ιδωθεί ως θεωρία μεγάλης εμβέλειας για τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας – γεγονός που ο Σολομών θίγει εκτενώς στην εισαγωγή – ο ίδιος έχει γίνει ευρύτερα γνωστός για ένα μόνο μέρος του έργου του, που φαίνεται να αφορά πιο στενά την κοινωνιολογία και την παιδαγωγική. Το έργο, που έχει γίνει γνωστό κυρίως μέσα από εισαγωγικά εγχειρίδια παιδαγωγικής και κοινωνιολογίας, παρουσιάζεται συνήθως ως μια σημαντική, εν μέρει, αλλά κυρίως ξεπερασμένη αντίληψη για τη γλώσσα και την κοινωνία. Πρόκειται για την πολυσυζητημένη ιδέα που θέλει την εργατική τάξη

κάτοχο μιας φτωχής γλώσσας και την αστική τάξη κάτοχο μιας πλούσιας γλώσσας. Όμως, η παραπάνω εκλαϊκευση δεν είναι παρά μια διαστρεβλωμένη παρουσίαση κάποιων αρχικών ιδεών που ο ίδιος είχε για τη χρήση διαφορετικών κωδίκων επικοινωνίας από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Ακόμη και σε αυτή την πρώτη τους ανιχνευτική μορφή, οι ιδέες αυτές αποτελούν μια πρωτότυπη και σημαντική προσέγγιση ενός κοινωνικού φαινομένου και, το κυριότερο, αποκτούν ένα νόημα μόνον στα πλαίσια μιας ευρύτερης κοινωνιολογικής κατά βάση θεώρησης για την κοινωνία και τον πολιτισμό, που ο ίδιος είχε πάντα ως στόχο.

Το ενδιαφέρον ερώτημα είναι γιατί αυτές οι πρώτες ιδέες απομονώθηκαν από την ευρύτερη θεωρητική τους προοπτική, και γιατί επιπλέον προωθήθηκαν ευρύτατα και χρησιμοποιήθηκαν και πολιτικά για να στηρίξουν πρακτικές στο θεσμό της εκπαίδευσης. Η ιδέα της αντισταθμιστικής αγωγής – που ο ίδιος έχει επανειλημμένα κατακρίνει – στηρίχτηκε στην εκλαϊκευμένη εκδοχή κάποιων αρχικών του προτάσεων, που παρανοήθηκαν ως προτάσεις περί ελεύθερων γλωσσικών και γνωστικών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Κι ακόμη, θα πρέπει να αναρωτηθούμε στη συνέχεια γιατί ένα θεωρητικό έργο τόσο σημαντικό για όλες τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας δεν αναγνωρίστηκε ευρέως.

Είναι ανάγκη να αναζητήσουμε κάποιες απαντήσεις, όπως είναι ανάγκη και το να γνωρίσουμε το σύνολο και την ουσία του έργου του. Κι αυτό γιατί ο Bernstein είναι αρκετά γνωστός και στην Ελλάδα, κυρίως στο χώρο των εκπαιδευτικών, ως κοινωνιολογικός της εκπαίδευσης και μάλιστα με βάση αυτές τις πολυδιαφημισμένες ιδέες περί γλώσσας, κοινωνικής τάξης και σχολικής επιτυχίας/αποτυχίας. Και θα έχουμε οι περισσότεροι/ες ακούσει, βέβαια, την ιστορία για το γλωσσολόγο Labov, ο οποίος – «μέσα στο πλαίσιο της προόδου της επιστήμης» – ανέτρεψε «ευτυχώς» αργότερα αυτές τις λαθαμένες ιδέες περί γλωσσικής στέρησης. Όμως, ο Bernstein είχε εξαρχής στόχο μια μακροθεωρία της κοινωνίας, και μίλησε για διαφορετικούς γλωσσικούς κώδικες ήταν γιατί τον ενδιέφερε η διαφορετική θέση των κοινωνικών τάξεων στη διαδικασία αναπαραγωγής του πολιτισμού. Άλλωστε, ποτέ δεν αποδέχτηκε

την κοινωνική αξιολόγηση των κωδίκων, και δεν ασπάστηκε μια στατική σχέση τους με τις κοινωνικές τάξεις.

Βέβαια, η αρχική εκδοχή της έννοιας του γλωσσικού κώδικα ήταν περιορισμένη. Αναφερόταν στους τρόπους χρήσης της γλώσσας και μόνο, αλλά δεν ταυτίστηκε ποτέ με την έννοια της κοινωνικής διαλέκτου ή της γλώσσας, όπως μας λένε συχνά τα εγχειρίδια. Μια μακρόχρονη θεωρητική επεξεργασία έχει σήμερα διευρύνει την έννοια του κώδικα, ώστε να περιλαμβάνει και στρατηγικές χρήσης της γλώσσας, εν γένει τρόπους επικοινωνίας αλλά και τρόπους σκέψης και πράξης. Μάλιστα, αυτή η έννοια του πολιτισμικού κώδικα είναι μια από τις σημαντικότερες κληρονομιές που μας αφήνει, πολλαπλά χρήσιμο θεωρητικό εργαλείο για πολλούς επιστημονικούς κλάδους.

Η ταύτιση, όμως, της έννοιας του κώδικα με την έννοια της γλώσσας –που έχει συντελεστεί γενικότερα στο λόγο περί παιδαγωγικής– μπορεί να εξηγηθεί εάν πάρουμε υπόψη μας δύο γεγονότα. Το ένα είναι ότι ο ίδιος χρησιμοποίησε λαθεμένα –όπως αναγνώρισε αργότερα– τον όρο «γλωσσικός» κώδικας. Κι αυτό έγινε επιτρεπτό γιατί τη δεκαετία του '50, η κατάσταση των πραγμάτων στο χώρο των επιστημών της γλώσσας δεν είχε ακόμη κατοχυρώσει διακρίσεις όπως αυτήν ανάμεσα στη γλώσσα και στη γλωσσική επικοινωνία ή στη γλωσσική δομή και στη γλωσσική χρήση. Κλάδοι όπως η κοινωνιογλωσσολογία και η πραγματολογία ουσιαστικά δεν υπήρχαν ακόμη. Με σημερινούς όρους, μπορούμε να πούμε ότι ο Bernstein μίλησε εξαρχής για επικοινωνιακούς κώδικες, για να φτάσει αργότερα στην ευρύτερη έννοια του πολιτισμικού κώδικα. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι η έννοια της γλώσσας είναι πιο προστή από την έννοια της γλωσσικής επικοινωνίας. Στην καθημερινή ζωή, προσέχουμε και στιγματίζουμε πιο εύκολα κοινωνικές παραλαγές της γλωσσικής δομής, ενώ είναι εξαιρετικά δύσκολο να συνειδητοποιήσουμε ότι υπάρχουν διαφορές στους τρόπους χρήσης της γλώσσας. Η έρευνα της τελευταίας κυρίων δεκαετίας έχει, μάλιστα, υποδείξει ότι η σχολική αποτυχία ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων δεν οφείλεται στη γλωσσική τους διαφορά από το επίσημο πρότυπο –όπως υπερτονιζόταν κάποτε–, μεταξύ άλλων, γιατί αυτή η διαφορά φαίνεται να είναι μι-

κρότερη από ό,τι πιστεύαμε. Αντιθέτως, η αποτυχία φαίνεται πως συντελείται μέσα από μηχανισμούς αόρατους, που έχουν σχέση με τη διαφορά στους τρόπους επικοινωνίας και σκέψης.

Δεν θα σταθούμε εδώ στην ουσία της θεωρητικής προβληματικής του Bernstein – ουσία που θίγεται αρκετά στο βιβλίο. Θα πρέπει να αναφέρουμε, όμως, αυτό που σημειώνεται επιγραμματικά και στην εισαγωγή που έγραψε ο Σολομών (βλ. κυρίως σελ. 17), ότι πρόκειται για μια θεωρία που προσπαθεί ταυτόχρονα να κατανοήσει το πώς συνδέονται οι ταξικές σχέσεις εξουσίας και οι τρόποι κοινωνικού ελέγχου με τις κοινωνικές πρακτικές και τις διαδικασίες πολιτισμικής αναπαραγωγής καθώς και με τη διαμόρφωση της συνείδησης των υποκειμένων. Καταπιάνεται ταυτόχρονα με ζητήματα που παραδοσιακά ανήκουν σε διαφορετικές επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Όσο κι αν η έμφαση παραμένει σε μια κοινωνιολογική οπτική –μιας και ο ίδιος έχει άλλωστε εκπαιδεύει ως κοινωνιολόγος κυρίως, παρά τη θητεία του και σε πανεπιστημιακά τμήματα γλωσσολογίας και παιδαγωγικής–, η θεωρία είναι κατ' εξοχήν διεπιστημονική.

Όμως, η εμβέλεια του έργου του παραμένει παραγνωρισμένη ακόμη και στην ίδια του τη χώρα, την Αγγλία. Κι αυτό φαίνεται ότι οφείλεται σε διάφορους λόγους. Η ιδιόμορφη επιστημολογική υφή του έργου καθώς και το κοινωνικό κλίμα μέσα στο οποίο παρήγαγε τις πρώτες ίδεις του φαίνεται πως είναι δύο σοβαροί λόγοι, τους οποίους θα συζητήσουμε περισσότερο παρακάτω. Άλλα κι άλλοι δευτερεύοντες λόγοι ίσως έπαιξαν ρόλο. Το έργο του αποτελείται κυρίως από σειρά άρθρων, που αν και έχουν εκδοθεί και ως συλλογές σε μορφή βιβλίου, δεν πήραν ποτέ τη μορφή της εκτενούς μονογραφίας που είναι συνήθως το βιβλίο. Θυμίζουν περισσότερο υποθέσεις–σκιαγράφησεις εργασίας, ακόμη κι όταν αποτελούν ολοκληρωμένες προτάσεις κατ' εξοχήν θεωρητικού και μακροκοινωνιολογικού προσανατολισμού, όπως είναι το ανέκδοτο κείμενο «Περί Παιδαγωγικού Λόγου». Δεν δημοσιεύει άλλωστε αμέσως και ξαναεπεξεργάζεται συχνά τα παλιά κείμενά του. Τέλος, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση, ως κομβικού πεδίου για την αναπαραγωγή του πολιτισμού και της κοινωνικής δομής, τον

έχει κατατάξει στα μάτια ενός ευρύτερου κοινού στην παιδαγωγική σκέψη. Κι όλοι/ες γνωρίζουμε την υποτίμηση της παιδαγωγικής και την ιδιόμορφη θέση της στον ευρύτερο χώρο των επιστημών του ανθρώπου.

Ας δούμε, όμως, και την εποχή στην οποία πρωτοδούλεψε ως ερευνητής και θεωρητικός, τη δεκαετία του '50 στην Αγγλία. Επρόκειτο για μια ιστορική περίοδο, όπου οι κοινωνικές ανισότητες στο χώρο της εκπαίδευσης και αναγνωρίζονταν και αμφισβητούνταν. Η ανάγκη να περιγραφούν, να ερμηνευτούν και να ανατραπούν ή να διατηρηθούν οι ανισότητες, ίσως ώθησε και τα δικά του ενδιαφέροντα στη διαφορετική σχέση των κοινωνικών τάξεων με το σχολείο. Οι επιστημονικές ίδεες είναι, άλλωστε, πάντα και προϊόν της εποχής τους. Όμως, η κοινωνία φαίνεται πως άντλησε από τις ίδεες του τα στοιχεία εκείνα που θα μπορούσαν να στηρίξουν την ιδέα μιας έλλειψης γλωσσικής και γνωστικής στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, για να δικαιολογηθεί με νέους και έμμεσους τρόπους η ταξική διάσταση της σχολικής αποτυχίας.

Και από επιστημολογική άποψη, το έργο του ξεχωρίζει γιατί είναι ταυτόχρονα και διεπιστημονικό αλλά και διαπολιτισμικό, μιας και δεν ανήκει καθαρά σε ένα και μόνο ρεύμα ευρωπαϊκής σκέψης. Καταρχήν, η διεπιστημονική σύνθεση που καταφέρνει είναι σπάνια. Τον ενδιαφέρουν εξίσου το έργο της ψυχολογίας για τη σκέψη, της γλωσσολογίας για την επικοινωνία, της ανθρωπολογίας για τις μορφές κοινωνικής δράσης και πολιτισμικής οργάνωσης, της κοινωνιολογίας για τις σχέσεις εξουσίας και τις μορφές ελέγχου. Κι αν κρίνουμε το έργο του, σε τελική ανάλυση, κοινωνιολογικό είναι κυρίως γιατί εντάσσει ως κομβικές, στη θεωρία του περί συνείδησης, πολιτισμού και κοινωνικής δομής, τις ταξικά διαμορφωμένες δομές εξουσίας και τις μορφές ελέγχου – φαινόμενα που παραδοσιακά απασχολούν την κοινωνιολογία. Έχουμε, αντιθέτως, συνηθίσει να ακούμε για διαμόρφωση της σκέψης χωρίς αναφορές στην κοινωνική δομή (π.χ. Πιαζέ), ή για διαμόρφωση του πολιτισμού χωρίς αναφορές σε ταξικές σχέσεις (π.χ. Φουκώ), ή για ταξικές σχέσεις χωρίς ουσιαστική ενασχόληση με την ιδεολογία και τη συνείδηση του υποκειμένου (νεο-μαρξιστές).

Ο Bernstein έχει και την ιδιοτυπία να μην αποτελεί αντιπροσωπευτικό είδος Άγγλου διανοητή. Έχει επανειλημένα υποδειχτεί η ιδιαίτερη συγγένεια του με τη γαλλική σκέψη, κι επειδή o Durkheim έχει καθορίσει την προβληματική του έργου, ισχαλά και λόγω της σχέσης του με το γαλλικό στρουκτουραλισμό. Όμως, ο ίδιος αρνείται την κατάταξή του στο στρουκτουραλιστικό ρεύμα. Κι έχει δίκιο. Όπως σωστό είναι ότι η σκέψη του είναι ταυτόχρονα και αγγλική και γαλλική. Συγγένεια με τη γαλλική σκέψη σημαίνει, μεταξύ άλλων, και στόχος για μια θεωρία μεγάλης εμβέλειας, και όχι ένα εμπειρικά κατασκευασμένο και μερικό συμπέρασμα. Συγγένεια με το στρουκτουραλισμό σημαίνει στόχος για μια θεωρία αρχών – μια θεμελιώδη γραμματική όπως θα την αποκαλούσε ο ίδιος – που μπορεί να ερμηνεύσει τις ποικίλες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής οργάνωσης.

Ο Bernstein είναι, όμως, γέννημα και θρέμμα της αγγλικής κοινωνίας, και δεν είναι βέβαια τελείως μόνος. Η συνεργασία του με το γλωσσολόγο Halliday και την ανθρωπολόγο M. Douglas υπήρξε στενή – επιστημονικές μορφές επίσης ιδιότυπες, μιας και φαίνεται πως πιο πολύ ενδιαφέρουν τη γαλλική παρά την αγγλική διανόηση. Δύο τουλάχιστον στοιχεία στο έργο του το καθιστούν χαρακτηριστικό της αγγλοσαξωνικής προβληματικής στις επιστήμες του ανθρώπου. Το πρώτο είναι η χρήση της εμπειρικής έρευνας, που ο ίδιος τη θεωρεί θεμελιώδους σημασίας για τον έλεγχο και την ανατροφοδότηση της θεωρίας. Δεν ενδιαφέρεται, σε τελική ανάλυση, για την περιγραφή συγκεκριμένων κοινωνικών πραγματικοτήων αλλά για μοντέλα που μπορούν να τις ερμηνεύσουν και να τις προβλέψουν. Το εμπειρικό έργο της Μονάδας Κοινωνιολογικής Έρευνας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου του Λονδίνου στρέφεται σε συγκεκριμένες περιγραφές μόνον όταν αυτές φαίνονται χρήσιμες για τον έλεγχο και τον πλουτισμό της θεωρίας. Το δεύτερο στοιχείο, κι αυτό που ίσως τον ξεχωρίζει πιο πολύ από το γαλλικό στρουκτουραλισμό, είναι η ύπαρξη και η δράση του υποκειμένου στο θεωρητικό μοντέλο. Ιδιαίτερα στο πιο πρόσφατο έργο του, η αναπαραγωγή του πολιτισμού, π.χ., συντελείται μέσα από συμβολικούς κώδικες σκέψης και επικοινωνίας που διαμορφώνουν αλλά ταυτόχρονα και δια-

μορφώνονται από το υποκείμενο.

Τελικά, παραμένει το γεγονός ενός έργου, που εν μέρει αγνοήθηκε, παρανοήθηκε, δέχτηκε ανελέητη κριτική, και εν μέρει προωθήθηκε ευρύτερα – γεγονός με το οποίο θα πρέπει κάποια στιγμή να ασχοληθούμε εκτενέστερα μιας και δεν φαίνεται να είναι ούτε τυχαίο ούτε μεμονωμένο φαινόμενο. Στο ίδιο του το θεωρητικό μοντέλο, συναντούμε άλλωστε και την έννοια της «αναπλαισίωσης» της γνώσης, σε μια προσπάθεια να εξηγήσει το γιατί και το πώς η επιστημονική γνώση μεταφέρεται από το αρχικό της πλαίσιο παραγωγής σε άλλα πεδία – όπως τα εγχειρίδια ή τη λειτουργία των θεσμών – έχοντας υποστεί μεταλλάξεις. Ο ίδιος είπε κάποτε, χαριτολογώντας, ότι θα μπορούσε μετά το θάνατό του να γραφτεί ένα βιβλίο, κατ' αναλογία με το γαλλικό *Agrès Foucault* (*Μετά τον Φουκώ*), με τον αντίστοιχο τίτλο στην αγγλική *After Bernstein*. Μόνο που στην αγγλική, ο τίτλος παίρνει επίσης την έννοια του «Κατατρέχοντας τον Bernstein». Εννοούσε, προφανώς, ένα βιβλίο που θα μπορούσε να θίξει και το φαινόμενο της αναπλαισίωσης των επιστημονικών ιδεών, με αφορμή και τη δική του ιδιόμορφη περίπτωση – το γεγονός, δηλαδή, ότι συχνά λειτουργησε ως αποδιοπομπίος τραγός, ως δείγμα διανοητή που η πρόοδος της επιστήμης δήθεν τον ξεπέρασε.

3. Το βιβλίο, πάντως, που επιμελήθηκε με κάθε έννοια ο Σολομών παρουσιάζει τρία από τα σημαντικότερα κείμενα του Bernstein, ιδιαίτερα όσον αφορά το πρόσφατο έργο και την οικοδόμηση μιας θεωρίας για την αναπαραγωγή του πολιτισμού, όπου κομβικό θεωρείται το πεδίο της εκπαίδευσης. Πρόκειται για τα κλασικά πλέον κείμενα «Περί ταξινόμησης και περιχάραξης της εκπαίδευτικής γνώσης», το «Κοινωνική τάξη και παιδαγωγικές πρακτικές», καθώς και το «Κώδικες, τροπές και διαδικασία πολιτισμικής αναπαραγωγής». Τα δύο τελευταία αποτελούν μάλιστα αναθεωρημένες εκδόσεις των πρωτοτύπων, που ο ίδιος ο συγγραφέας μόλις πρόσφατα ξανάγραψε. Αποτελούν παγκόσμια πρώτη έκδοση. Το γεγονός ότι αυτή η παρουσίαση των άρθρων συνοδεύεται από μια συνέντευξη του συγγραφέα, όπου διασφανίζονται κύριες πτυχές του έργου του, καθώς και από μια εισαγωγή του μεταφραστή–επιμελητή για το έργο του συγ-

γραφέα, είναι γεγονότα αξιοσημείωτα. Το ίδιο πρέπει να ειπωθεί και για τις ιδιαίτερα χρήσιμες σημειώσεις του μεταφραστή.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ακόμη την τεράστια δυσκολία της μετάφρασης ενός τέτοιου έργου στην ελληνική, όπου η αγγλική ορολογία είναι καινούργια και στο πρωτότυπο και βέβαια αποτέλεσμα μακρόχρονης επεξεργασίας αφηρημένων εννοιών. Σπάνια συμβαίνει η μετάφραση ξένου επιστημονικού έργου στην ελληνική να πραγματοποιείται από άτομο που γνωρίζει καλά το ίδιο το έργο και δεν εκτελεί απλώς χρέη μεταφραστή. Και σπάνια μπορεί να εξάρει κανείς/καμιά την απόδοση ενός δύσκολου κειμένου, που μαζί με τίς σημειώσεις ως προς τους όρους της μετάφρασης θέτουν γόνιμους προβληματισμούς για τις συγκεκριμένες ελληνικές αποδόσεις.

Όμως, με αφορμή τη μετάφραση ενός τέτοιου αφηρημένου κειμένου, ίσως θα ήταν χρήσιμο να σταθούμε στα προβλήματα που τίθενται για μια χώρα με ιστορικό κενό στην επιστημονική σκέψη και γλώσσα. Δύο γλωσσικά ζητήματα μπορούμε να θέσουμε, σε μια προσπάθεια να κάνουμε τέτοια κείμενα λιγότερο δυσανόητα. Το ένα αφορά το πώς θα αποδώσουμε στην ελληνική τα αφηρημένα ουσιαστικά των δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών. Βλέπουμε π.χ. τους όρους «ανοιχτότητα» και «κλειστότητα» (σελ. 14). Ίσως, θα ήταν προτιμότερο για τη δομή και το πνεύμα της δημοτικής, να παραφράζαμε μιλώντας π.χ. για «ανοιχτό/κλειστό χαρακτήρα» των θεωρητικών υποθέσεων. Αν και το κατά πόσο, εν τέλει, τα αφηρημένα ουσιαστικά θα ενσωματωθούν στην ελληνική είναι ένα ανοιχτό αυτή τη στιγμή θέμα, μιας και η χρήση τους σε επιστημονικές μεταφράσεις έχει γίνει συνηθισμένη. Άλλο πρόβλημα είναι η χρήση της παθητικής σύνταξης, που είναι μεν συνηθισμένο φαινόμενο στις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες αλλά φαίνεται πως παραμένει ακόμη ιδιαίτερα ξένη για την ελληνική. Και λέμε ακόμη, γιατί είναι γεγονός ότι την τελευταία δεκαετία οι πρόχειρες μεταφράσεις κειμένων σε εφημερίδες και περιοδικά έχουν εισαγάγει τη χρήση της παθητικής σύνταξης. Όμως, η σύνταξη αυτή (και όχι βέβαια η χρήση ρημάτων που η ελληνική αποκαλεί παθητικά) παραμένει αφύσικη και μεταξύ άλλων προσδίδει έναν ακόμη πιο αφηρημένο χαρακτήρα στις εκφράσεις. Βλέπουμε, π.χ., στη σελ. 100: «Η ιδεολο-

ΝΙΚΟΥ ΔΕΜΕΡΤΖΗ
Κουλτούρα, νεωτερικότητα,
πολιτική κουλτούρα
Εκδόσεις Παπαζήση
Αθήνα 1989

γική βάση του κώδικα συλλογής είναι ένα συμπυκνωμένο συμβολικό σύστημα που επικοινωνείται μέσω ρητών στοιχείων διαφύλαξης των συνόρων». Αυτό το «επικοινωνείται» εξακολουθεί να ακούγεται – κι ίσως θα παραμείνει για πάντα – ξένο. Βέβαια, η απόδοση στην ελληνική θα απαιτούσε αλλαγή της όλης δομής της πρότασης ή εν γένει του κειμένου, που ο μεταφραστής μάλλον θέλησε να αποφύγει. Όμως, ίσως θα άξιζε τον κόπο κάποια τόλμη, που θα απέδιδε – παρά τις αλλαγές – ζωτάνια στο κείμενο. Άλλωστε, υπάρχει μια μεγάλη διαφορά στη γλώσσα του Bernstein από τη γλώσσα της γαλλικής διανόησης. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί του πραγματώνονται –θα λέγαμε– στον αγγλικό επιστημονικό γλωσσικό κώδικα: αφηρημένες έννοιες μεν αλλά μια απόλυτα λιτή έκφραση απ' όπου λείπει το υπονούμενο και το παιχνίδι με τη γλώσσα. Κι έτσι, η όποια δυσκολία στη μετάφραση –τεράστια μεν λόγω του κενού αφηρημένων έννοιών στην ελληνική – δεν είναι τόσο μεγάλη όσο θα απαιτούσε, π.χ., η μετάφραση του Lacan.

4. Ο επιμελητής–μεταφραστής υπόσχεται συνέχεια στην παρουσίαση του έργου του Bernstein, την οποία δεν μπορούμε παρά να περιμένουμε με ανυπομονησία. Όμως, ίσως θα έπρεπε, στην εισαγωγή, να σταθεί λίγο περισσότερο στο να εξηγήσει τη σχέση της όλης θεωρητικής πορείας του Bernstein με το πρώτο του έργο περί γλωσσικών κώδικων. Κι αυτό, γιατί η εκλαϊκευμένη εικόνα που έχει και το ελληνικό κοινό για το συγγραφέα πρέπει να ανατραπεί όπως και να εξηγηθεί η συνέχεια του έργου του. ■

Ο ΝΙΚΟΣ Δεμερτζής στο βιβλίο του *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα* (εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1989) τονίζει ότι ο όρος «Κουλτούρα», τον οποίο αναλύει στη συνέχεια, δεν μπορεί ν' αποδοθεί στα ελληνικά με άλλους όρους όπως «παιδεία», «μόρφωση», «καλλιέργεια» κτλ., γιατί δεν έχει έναν κανονιστικό χαρακτήρα. Ξεκινώντας από μια κριτική αντιπαράθεση με τις διάφορες θεωρίες περί κουλτούρας στην ανθρωπολογία και στην κοινωνιολογία, μαρξιστική και μη, θεωρεί ότι η έννοια αυτή μπορεί να έχει μια αναλυτική και γόνιμη σημασία για την κοινωνιολογική θεωρία, αν ξεπεράσει τους μη διαλεκτικούς δυσίσμους ανάμεσα σε οικουμενικότητα και ιδιαιτερότητα. Κεντρική ιδέα του είναι η κουλτούρα ως πράξη. Έτσι γράφει ότι: «Η κουλτούρα αποτελεί την αφετηρία, το τέρμα, την προοπτική, την αναγκαιότητα, το εμπόδιο, αλλά και την κλίμακα υπέρβασης του ανθρώπου, γιατί είμαστε πάντοτε μέσα στην κουλτούρα, πράττουμε διαμέσου της κουλτούρας, σκεφτόμαστε και τη μελετούμε όντας μέσα στη δικαιοδοσία της, ζούμε και πεθαίνουμε μέσα στην κουλτούρα. Εάν η κουλτούρα ως πράξη είναι σε θέση να μας οδηγήσει σε χειραφεσιακά συμπεράσματα και απελευθερωτικές καταστάσεις, εξαρτάται εξ ολοκλήρου απ' την ανθρώπινη δράση και θέληση» (σελ. 113). Παραπέρα εντοπίζει ότι η διάσταση της οικουμενικότητας είναι αδιάρρηκτα δεμένη με τη διάσταση της ολότητας (βλ. σελ. 126): μόνο στο πλαίσιο της τελευταίας μπορεί κανείς ν' αποφύγει τις μονομέρειες του δογματικού μαρξισμού. Όσον αφορά την οικουμενικότητα, ο συγγραφέας καθορίζει ευριστικά ως οικουμενικούς χαρακτήρες την εργασία, τη γλώσσα (ως σημειοδοσία) και το συμβολισμό (βλ. σελ. 218). Ο συγγραφέας είναι ένας από τους λίγους Έλληνες κοινωνιολόγους (και διανοούμενους) με βαθιά γνώση και κατανόηση της έννοιας της διαλεκτικής στον Hegel, και θεωρεί ως βασικές τις εργασίες της σχολής του Birmingham, στην προσπάθειά τους να προτείνουν μια διαλεκτική και φαινομενολογική ερμηνεία του μαρξισμού.

Ένα από τα βασικά σημεία που αναλύει στη συνέχεια, είναι το περιεχόμενο της έννοιας της ιδεολογίας και η σχέση της με την κουλτούρα. Αναφέρει σχετικά ότι «οι ιδεολογίες, ως συστηματοποιη-

μένα σχήματα δικαίωσης και απόκρυψης των υφιστάμενων κοινωνικών αντιφάσεων, πηγάζουν απ' τις αντιφάσεις αυτές και συγκροτούνται απ' τους διανοούμενους μέσα από μια ηθελημένη ή αθέλητη επιλογή των διάχυτων σημασιών και τη χρήση ή την επίκληση συμβόλων και επιθυμιών» (σελ. 164). Έτσι, «η κουλτούρα ως σφαιρικό πλαίσιο περιλαμβάνει την ιδεολογία... η ιδεολογία θα πρέπει να αποδεσμευθεί από την έννοια της ψευδούς συνείδησης και να αντιπαραταχθεί στην κανονιστική έννοια της κριτικής κοινωνικής θεωρίας...» (σελ. 164/5). Όσον αφορά τη χρήση ή την επίκληση συμβόλων και επιθυμιών αναφέρεται στο «μάγμα ριζικών κοινωνικών φαντασιακών σημασιών ανάμεσα σε ιδεολογία και κουλτούρα» (βλ. σελ. 163/4) σύμφωνα με τη θεωρία του Καστοριάδη. Έτσι γράφει: «Οι κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, θεσμισμένες αλλά και ταυτόχρονα διάχυτες σ' όλο το σώμα και την έκταση του κοινωνικού βίου, διαπερνούν όλες τις σφαίρες και τις περιοχές του και άρα μπορούν να εκληφθούν ως ενδιάμεσος κρίκος που συνδέει την κουλτούρα με την ιδεολογία. Η κουλτούρα είναι ένα πολύπλοκο όλο που εμπειρίζει την ιδεολογία, οι σχέσεις τους είναι σχέσεις ενότητας και διαφοράς» (σελ. 164).

Ωστόσο η επιστημονική έννοια της κουλτούρας αναπτύχθηκε σε συσχετισμό με τον προβληματισμό της νεωτερικότη-

τας. Ο Ν. Δεμερτζής συλλαμβάνει πολύ ορθά το διφορούμενο χαρακτήρα αυτής της νεωτερικότητας για την οποία γράφει: «Η νεωτερικότητα δεν είναι μόνο αρνητικότητα, δεν χαρακτηρίζεται μόνο από μηδενισμό και ηδονισμό, έκλειψη νοήματος και αποσύνθεση των βιωματικών απομικών και συλλογικών καταστάσεων. Έχει μια εγγενή διαλεκτική. Εάν η σκοτεινή πλευρά της διαλεκτικής αυτής είναι δυτική ορθολογικότητα, η γραφειοκρατία, η μαζική κοινωνία, η ξένωση και η πραγμοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων, η φωτεινή της όψη μαρτυρά την οικουμενικότητα, τις απελευθερωτικές χειραφετητικές δυνατότητες του ανθρώπινου είδους, τη δυνατότητα της ανάδυσης ενός ολικού, πλειαδικού και δημιουργικού ανθρώπου, την αυτο-πλασία καλύτερων κοινωνικών οργανωτικών αρχών» (σελ. 188). Στη συνέχεια διαφοροποιεί επίσης την έννοια της κοινωνίας από αυτή της κουλτούρας: «Η διάκριση κοινωνίας-κουλτούρας έχει μεθοδολογικό-αναλυτικό και όχι επιστημολογικό χαρακτήρα» (σελ. 190). Αυτό έχει μεγάλη σημασία και το διευκρινίζει παρακάτω: «α) Από την υποκειμενική άποψη, η κοινωνία μπορεί να ιδωθεί ως ο δημιουργός της κουλτούρας, η κουλτούρα είναι η συνολική και ολοκληρωμένη πράξη της κοινωνίας, καθώς κουλτούρα είναι αυτό που πράττει και φαντάζεται μια κοινωνία, β) υπό το πρίσμα της αντικειμενικότητας, η κοινωνία μπορεί ν' αντιμετωπισθεί ως μια δομημένη ολότητα αποκρυσταλλωμένων και ρυθμισμένων κανονικοτήτων, κανόνων και δραστηριοτήτων, ως "πρακτικό-αδρανές". Παράλληλα, όμως, εκείνο που δίνει ζωή στις αποκρυσταλλωμένες αυτές δομές είναι η κουλτούρα, το ζέον νόημα και η ζώσα πρακτική» (σελ. 192).

Περνώντας στον τελικό στόχο του βιβλίου, στον επαρκή ορισμό της πολιτικής κουλτούρας, ο Ν. Δεμερτζής αναφέρεται διά μακρού στην έννοια της Ηγεμονίας στον Gramsci και προτείνει έναν περιεκτικό ορισμό της κοινωνικής τάξης (βλ. σελ. 230), που αποφεύγει τις μονομερείς και τον αντιδιαλεκτικό χαρακτήρα της παραδοσιακής μαρξιστικής σκέψης. Ο συγγραφέας αναφέρεται ιδιαίτερα στις εργασίες του Giddens (δομοποίηση, κτλ.) και του Bourdieu (Habitus, Distinction) και είναι αξιοσημείωτη η ικανότητά του να κάνει μια κριτική χρήση αυτών των συγγραφέων, αξιολογώντας τα θετικά

στοιχεία τους. Στη συνέχεια αναλύει κριτικά το κλασικό παράδειγμα πολιτικής κουλτούρας των Almond – Verba ως σημείο εκκίνησης για τη σύγχρονη συζήτηση. Γράφει: «Το '60, ο συνδυασμός της Θεωρίας της κοινωνικής δράσης του Parsons με τη συστηματική ανάλυση του Easton, το συμπεριφορισμό και τις συγκριτικές αναπτυξιακές έρευνες λειτούργησε ως η απαραίτητη θεωρητική βάση για την εμφάνιση και επεξεργασία της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας. Σήμερα, ένας νέος συνδυασμός της μεταπαρασονικής δυτικής κριτικής κοινωνιολογίας με τις πρόσφατες πολιτικές μελέτες των "μεταβιομηχανικών" κοινωνιών και των "μεταυλιστικών αξιών" φαίνεται να είναι το απαραίτητο θεωρητικό βάθρο μιας άλλης προσέγγισης η οποία, όπως έχουμε δει, έχει ήδη αργά αλλά σταθερά δρομολογηθεί» (σελ. 302). Δηλαδή, σήμερα πρέπει κανείς να είναι σε θέση να συλλάβει τις αλλαγές της κοινωνίας μέσω της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας (υπο-κουλτούρες), χωρίς να προστρέχει σε επιπλαίσιες περιγραφές και σε έννοιες της μόδας. Σε αναφορά στον Cl. Offe ο Ν. Δεμερτζής θεωρεί ότι μια διαλεκτική έννοια της κουλτούρας είναι η μόνη που εξαίρει την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα μιας ενεργητικής συμμετοχής των πολιτών στα κοινά πράγματα, αλλά μ' ένα διαφορετικό και ουσιαστικότερο τρόπο απ' ό,τι στην παραδοσιακή αγγλοσαξωνική παράδοση. «Στα πλαίσια της διευρυμένης προσέγγισης της πολιτικής κουλτούρας η πολιτική συμμετοχή νοείται λοιπόν ως επένδυση στο δυνητικό, διερεύνηση του νέου και διεύρυνση της ετερότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο η ίδια η έννοια της πολιτικής κουλτούρας προσλαμβάνει μια αδήριτη κριτική κανονιστική σκοπιά και προσβλέπει όχι στη συντήρηση του δεδομένου πολιτικού περιβάλλοντος, αλλά στο μέγιστο της δυνατής αυτοσυνείδησης και πολιτικής αυτοπραγμάτωσης των κοινωνικών υποκειμένων» (σελ. 318).

Η σύντομη ανάλυση του έργου του Ν. Δεμερτζή δεν μπορεί να παραθέσει εδώ τον κοινωνιολογικό πλούτο του βιβλίου αυτού. Από τη μεριά μας θα θέλαμε να κάνουμε μερικές παρατηρήσεις ως προτάσεις για συζήτηση με τους κοινωνιολόγους. Αυτό που κάνει εντύπωση σε όλες τις αναλύσεις του βιβλίου είναι το στοιχείο του επανειλημμένου τονισμού των εννοιών «ενεργητικότητα», «παρου-

σία», «ολότητα», «ζωή». Επίσης η προτεραιότητα, καστοριαδικής προέλευσης, του ριζικού Φαντασιακού απέναντι στο Συμβολικό (ή του νοήματος απέναντι στο σημαίνον). Νομίζουμε ότι εδώ διαφαίνεται η «αισιοδοξία» και ο «βιταλισμός» των μαρξιστών φαινομενολόγων και το πνεύμα των Sartre και Merleau-Ponty. Θεωρούμε ότι εδώ αυτές οι αναλύσεις εμμένουν σε μια προοπτική του ανθρωπισμού, για την οποία το «υποκείμενο» της ιστορίας εξακολουθεί και «υπάρχει» και δρα ως ένα προμηθεϊκό ον. Αυτή η εντύπωση προέρχεται από την άρνηση, ή την εγγενή ίσως αδυναμία της ίδιας της κοινωνιολογίας να λάβει υπόψη την ψυχανάλυση του υποκειμένου. Για την τελευταία, οι έννοιες του «υποκειμένου της ιστορίας», της «ζωής» κτλ. είναι προβληματικές αντί τούτου τονίζει τη σημασία της «παθητικότητας» (ως «υποδεκτικότητα»), της «απουσίας» («έλλειψης»), της «Διαφοράς» (και του «διχασμού» του υποκειμένου). Το Συμβολικό εδώ έχει προτεραιότητα απέναντι στο Φαντασιακό και η Αρνητικότητα αποκτάει έτσι μια άλλη σημασία. Η σημασία αυτών των παραπρήσων φαίνεται αν σκεφθεί κανείς ότι μόνον έτοι μπορεί να κατανοήσει το φαινόμενο της αμφιρροπίας, της επανάληψης και της παλινδρόμησης στην ιστορία: το ότι κοινωνικά κινήματα έχουν εξισου παλινδρομικά και «προοδευτικά» στοιχεία, ή το ότι ο μαρξισμός κατέληξε να γίνει ένα δογματικό σχήμα ψευδοθεοσκείας και ο σοσιαλισμός ένα σύστημα αστυνόμευσης των πολιτών. Δηλαδή, η διαλεκτική κοινωνιολογία (η καλύτερη «δυνατή» κοινωνιολογία), εντοπιζόμενη στις συνειδησιακές διαδικασίες, δεν μπορεί να δειξει επαρκώς και την άλλη, σκοτεινή, «παθο-λογική» μεριά των ασυνείδητων διαδικασιών.

A. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΗΣ

L.M. DANFORTH
Firewalking and Religious Healing
The Anastenaria of Greece
and the American
Firewalking Movement

Princeton University Press, Princeton,
New Jersey, 1989, σελ. 333

OTAN εμφανίστηκε το βιβλίο του Danforth στα γραφεία των Σύγχρονων Θεμάτων είχα την εντύπωση ότι ήταν ακόμη ένα βιβλίο για το «θαυματουργό» φαινόμενο των αναστενάρηδων στη Βόρεια Ελλάδα. Πριν από μερικά χρόνια τα Αναστενάρια και τα θαύματα στην Τήνο (15 Αυγούστου) αποτελούσαν για αρκετούς αφελείς σημαντικές ενδείξεις θεϊκών εντολών, που ο άνθρωπος δεν μπορούσε να τις εξηγήσει. Ήταν επίσης γνωστό ότι τα Αναστενάρια τράβηξαν το ενδιαφέρον πολλών επιστημόνων.

Το βιβλίο του Danforth είναι εξαιρετικό, τόσο από την ανάλυση των στοιχείων που συγκέντρωσε όλα αυτά τα χρόνια για τους αναστενάρηδες, όσο και για την περιγραφή των αντίστοιχων κινημάτων σε πολλές πολιτείες των ΗΠΑ. Το φαινόμενο αναλύεται από την ανθρωπολογική πλευρά του και με την περιγραφή όλων εκείνων των λαογραφικών στοιχείων που συνοδεύουν τη μύηση των αναστενάρηδων, την προετοιμασία πριν να περπατήσουν πάνω στα στρώματα των καμένων ξύλων,

αλλά και μετέπειτα στον περίγυρο του χωριού και τον αυξανόμενο τουρισμό που προσελκύεται από το ασυνήθιστο θέαμα των αναστενάρηδων.

Οι αναστενάρηδες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Ανατολική Θράκη σαν γιατροί για ψυχολογικές ασθένειες, και η πυροβασία χρησιμοποιούνταν για θεραπεία. Η ανθρωπολογική έρευνα πάνω στο θέμα των αναστενάρηδων αναλύεται με κάθε λεπτομέρεια, συνοδεύεται δε με αρκετό φωτογραφικό υλικό.

Ο Danforth προσφέρει επίσης τα γενικά συμπεράσματα των ιατρικών ερευνών, αλλά και των άλλων πειραμάτων που έγιναν σε πανεπιστημιακά εργαστήρια για να εξηγήσουν το φαινόμενο. Οι επιστημονικές εξηγήσεις, αν και δεν είναι απόλυτα πειστικές για την προστασία των ποδιών από εγκαύματα, δίνουν όμως μια γενική εξηγηση που πλησιάζει περισσότερο στα δεδομένα της κατάστασης που δημιουργείται κατά την πυροβασία.

Οι αναστενάρηδες και το φαινόμενο της πυροβασίας σαν θεραπευτικό μέσο με την επίκληση θεϊκών συμβόλων έχει διαδοθεί σε πολλές πολιτείες των ΗΠΑ, και πολλές επιδείξεις έχουν γίνει και σε άλλες χώρες. Η θρησκευτική θεραπεία που προσφέρει η πυροβασία σε ανθρώπους ενός πολιτισμού με υψηλό μορφωτικό επίπεδο είναι αρκετά πειστική από ανθρωπολογική άποψη και η σημασία της με τα άλλα θρησκευτικά κινήματα στις ΗΠΑ περιγράφεται με εξαιρετικό τρόπο.

Θεωρώ το βιβλίο του Danforth ένα θαυμάσιο βιβλίο ανθρωπολογίας και εξαιρετικό στη δομή του και στις εξηγήσεις που συγκέντρωσε για ένα τόσο σπάνιο και συγχρόνως φολκλορικό γεγονός. Αντίθετα με ό,τι περιμένει κανείς, σήμερα υπάρχει σοβαρή μελέτη «θαυματουργών» εθίμων πολλών περιοχών του πλανήτη μας και οι εξηγήσεις που μπορεί να φανούν από τη συστηματική διερεύνηση των εθίμων αυτών ξεσκεπάζουν το μυστικισμό και το ακατανόητο που περιβάλλονταν (ο Danforth έχει γράψει διδακτορική διατριβή για τους αναστενάρηδες). Στη βιβλιογραφία βρίσκει κανείς και όλες τις μελέτες των Ελλήνων επιστημόνων για τους αναστενάρηδες.

Το βιβλίο αυτό έρχεται σε μια περίεργη εποχή. Από τη μια η επιστημονική έρευνα έχει διερευνήσει πολλά «μυστήρια» του φυσικού κόσμου και έχει δώσει αρκετές εξηγήσεις για φαινόμενα που

πριν από λίγα χρόνια θεωρούνταν θαυματουργά, ενώ από την άλλη αυξάνεται το ποσοστό των ανθρώπων, ανεξάρτητα από μορφωτικό επίπεδο, που πιστεύουν σε θαύματα, φαντάσματα, παραψυχολογικά φαινόμενα, αστρολογία και επισκέψεις εξωγήινων.

Δεν υπάρχει τίποτα πιο εκνευριστικό για έναν επιστήμονα να βρεθεί σ' ένα φιλικό σπίτι και να πέσει πάνω σε μια συζήτηση για αστρολογία, ανεξήγητα φαινόμενα, διηγήσεις για μαγικές επιδράσεις, υπνωτισμούς και θαύματα. Στην αρχή διασκεδάζεις με τη συζήτηση και τον ανάλαφρο τόνο των απόψεων, αλλά σιγά σιγά ανακαλύπτεις ότι πίσω απ' όλη αυτή την ευχάριστη κουβέντα και τις αστείες διηγήσεις υπάρχει μια διευρυνόμενη «βιομηχανία» με αστρολόγους που αμείβονται με πολλά λεφτά, αστρολογικά διαγράμματα, περιοδικά με υψηλή κυκλοφορία, και μεγάλο πλήθος αφελών που δίνουν μεγάλη σημασία στις διάφορες θεωρίες και πολύ εύκολα απορρίπτουν τις αμφιβολίες σου για την αξία αυτών των φαινομένων.

Στις ΗΠΑ η διάδοση των θεωριών για ανεξήγητα φαινόμενα και την αστρολογία καλύπτει ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού και επηρεάζει την προσωπική ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων. Στη Γαλλία ένας στους δύο Γάλλους πιστεύει στα φαντάσματα, στον πνευματισμό, την αστρολογία ή τα παραψυχικά φαινόμενα (Τα Νέα, 25.10.1989). Στην Αγγλία αρκετοί γνωστοί επιστήμονες ασχολούνται με τα ανεξήγητα φαινόμενα και την παραψυχολογία (R. Brandon: «Scientist and the supernormal», New Scientist 16.6.1983). Ήδη πολλοί επιστήμονες εκφράζουν την ανησυχία τους για τη διάδοση των θεωριών αυτών και, εκτός από το περιοδικό The Skeptical Inquirer (τριμηνιαίο περιοδικό Αμερικανών επιστημόνων για την επιστημονική έρευνα των ισχυρισμών για υπερφυσικά φαινόμενα), μια ομάδα γνωστών επιστημόνων από το Πανεπιστήμιο Στάμφορτ της Καλιφόρνιας κήρυξε τον πόλεμο για τη διάδοση της αστρολογίας ιδιαίτερα μεταξύ των νέων (δημοσκοπήσεις έδειξαν το 1984 ότι 55% των νεαρών Αμερικανών πιστεύουν στην αστρολογία, ποσοστό που το 1978 ήταν 4%, ενώ 69% πιστεύουν στους αγγέλους και 59% στα υπερφυσικά φαινόμενα, New Scientist 15.11.1984).